

Grenczer-Sárvári Nelli

**A térszemlélet és a térről való kommunikáció
vizsgálata**

2024.

Tartalom

1. Bevezetés.....	2
2. Tudománytörténeti összegzés	4
2.1. A kognitív / mentális térkép	4
2.1.1. Alapfogalmak.....	4
2.1.2. A kognitív térkép fogalmának megjelenése és alakulása	5
2.1.3. A kognitív térkép elemei	7
2.1.4. A kognitív térkép neurológiai alapjai.....	8
2.1.5. Kognitív térkép és mentális térkép a földrajztudományban (mentális térképezés)	8
2.2. A téri ismeretek alakulása az egyedfejlődés során	10
2.3. Tér és nyelv	12
2.3.1. Téri nyelv (pszicholingvisztika és antropológiai nyelvészet)	12
2.3.2. A helynevek	15
2.4. A téri ismeretek és a téri kommunikáció.....	17
3. A téri fogalmak szerveződésének vizsgálata.....	18
3.1. Módszertani előzmények.....	18
3.2. Saját vizsgálat.....	19
3.2.1. A saját vizsgálat módszertana	19
3.2.2. A feladatmegoldást kísérő párbeszéddek jellemzői	21
3.2.3. A helyek kategorizációjának tanulságai	25
3.3. Összegzés	30
4. Útbaigazítások elemzése	32
4.1. Saját vizsgálat.....	33
4.1.1. A vizsgálat körülményei.....	33
4.1.2. Az útvonalleírások elemzése	34
4.2. Összegzés	38
5. Összegzés és kitekintés	39
Irodalom	40

1. Bevezetés

A tér lényeges szerepet tölt be az életünkben, hiszen a minket körülvevő téri környezetben élünk, megvan a lehetőségünk arra, hogy változtassuk a helyünket és mozogjunk, eljussunk egyik pontból a másikba. Tekintve, hogy szerves eleme a mindennapjainknak, természetesen alapvető, hogy képesek legyünk kommunikálni a minket körülvevő fizikai térről, a földrajzi környezetről, a téri viszonyokról (s ennek részeként saját magunk és mások helyzetéről a térben), valamint a téri relációk változásairól.

Napjainkban egyre többeket foglalkoztat, hogy miként reprezentálódnak a téri fogalmak, hogyan történik ezek kategorizációja, miként működtetjük ezeket különböző helyzetekben, és hogyan konstruáljuk meg mindezt nyelvileg. A kérdés komplexitásából adódóan a térszemlélet, a tér percepciója és a térről való kommunikáció több tudománynak is kutatási tárgya: a pszichológia, a neuropszichológia, az etnográfia, a földrajztudomány és a nyelvészet (ezen belül a helynévkutatás, a szocioonomasztika és a kognitív névtan) a térszemlélet, a téri tudás és a téri nyelv különböző aspektusait vizsgálja.

A téma interdiszciplináris jellegéből adódóan pedig többféle módszertannal közelítenek a kérdéshez a szakemberek. A megfigyelés és az interjúzás, valamint a mentális térképezés mellett különböző feladathelyzetekben, illetve kísérletekben is vizsgálják a téri ismereteket és a térről való kommunikáció sajátosságait, univerzális és kultúrafüggő vonatkozásait, valamint hogy milyen további tényezők (például a nem szerepe) befolyásolják a tér mentális és nyelvi konceptualizációját.

Dolgozatomban magam is a téri kogníció és a téri kommunikáció bizonyos aspektusairól, a magyar nyelvű beszélők téri fogalmairól, illetőleg a térről való kommunikáció sajátosságairól igyekszem árnyaltabb képet alkotni. Ehhez mindenképp szükséges a megfelelő módszertan megválasztása. A téma komplexitásából adódóan fontosnak tartom, hogy ne egyetlen módszerrel vizsgálódjunk, többféle technikával ugyanis a térszemlélet, a téri ismeretek működtetésének különböző aspektusai tárhatók fel. Én magam két olyan vizsgálati eljárást választottam ki, amelyek megítélésem szerint jól kiegészítik egymást, segítségükkel a térszemléletet és a térről való kommunikációt két különböző irányból vizsgálhatjuk, ezáltal pedig relatíve komplex képet tudunk alkotni a kérdésről. Elsőként a téri fogalmi kategóriák szerveződését, konstruálódásának sajátosságait elemzem. A téri fogalmak vizsgálatának nincs kialakult módszertana, ezért az erre irányuló vizsgálatom egyfajta módszertani kísérletnek is tekinthető. Egy (különböző helyek képeit felhasználó) páros fotócsoportosítási helyzetbe vontam be a különböző életkorú adatköz-

lőimet. A feladatmegoldásaik és a feladatmegoldást kísérő párbeszédetek elemzésével megragadható a téri fogalmi kategóriák flexibilis, prototipikus jellege, feltárhatók a kategorizáció szempontjából legfontosabb és kevésbé jelentős fogalmi jegyek, de különböző életkorú személyek bevonásával a fejlődési aspektusok, a különféleképpen szerveződő párok révén pedig gender vonatkozások stb. is vizsgálhatók. A téri fogalmak azonban nem önmagukban állnak a fogalmi rendszerben, ezekre támaszkodva épülnek ki a konkrét téri, földrajzi környezetről való ismereteink, amelyek szorosabb-lazább összeszerveződéséből jön létre a téri tájékozódást lehetővé tevő rugalmas kognitív térkép. Ennek természetes körülmények közötti működéséről is szerettem volna képet alkotni. Ehhez útbaigazítást kértem járókelőktől természetes beszédhelyzetben. Ezeknek a dialógusoknak az elemzésével a téri orientációhoz kapcsolódó megnyilatkozások jellemző stratégiái és a nyelvi konstruálás tipikus jegyei is feltárhatók. A választott vizsgálati eljárások kvantitatív és kvalitatív elemzést egyaránt lehetővé tesznek. A két módszer együttes alkalmazásával különböző irányból vizsgálható a téri kogníció és a téri kommunikáció, az eredmények egymást is árnyalják, s így lehetőségünk van arra, hogy általánosabb megállapításokat is tehessünk.

A dolgozat két nagy részből áll. Az első nagy egységben az idevágó sokrétű szakirodalom szempontunkból releváns megállapításait foglalom össze. Majd saját vizsgálataim módszertanát és eredményeit ismertetem. Elsőként a páros fotócsoportosítási feladat megoldásait és az ahhoz kapcsolódó párbeszédeteket dolgozom fel, ennek során a téri fogalmi kategóriák sajátosságai mellett a kapcsolódó párbeszédetek jellemzőire is kitérek, ez utóbbihoz a diskurzuselemzés módszertanát is felhasználtam. Ezt követi az útbaigazítások elemzése, az útvonalkeresési stratégiákra és a tér konceptualizációjának sajátosságaira is kitérve. A dolgozatot egy, az általánosabb következtetéseimet összegző fejezettel zárom, melyben egyúttal további vizsgálati irányokra is utalok.

Vizsgálataim a térszemléletre irányuló kutatásokat, illetve a kognitív névkutatást gazdagítják, új módszerekkel és új szempontokkal bővítve ezeket a tudományterületeket. A megállapításaim általánosításához azonban további felmérések szükségesek, nagyobb számú adatközlő bevonásával.

2. Tudománytörténeti összefoglalás

Elsőként a téri ismeretekről, a kognitív térképről feltárt ismereteket összefoglalom. Az alapfogalmak tisztázása után a pszichológiai, majd a földrajzi vonatkozású vizsgálatok eredményeit tekintem át, külön kitérve a fejlődési aspektusra. Végül a téri nyelv elemeit, és az azokat érintő vizsgálatok irányait tekintem át, külön részletezve a helynevekre irányuló vizsgálatokat.

2.1. A kognitív / mentális térkép

2.1.1. Alapfogalmak

A téri ismeretek leírásához mindenekelőtt három szorosan összekapcsolódó, részben átfedő jelentésben használt fogalom — a téri percepció, a kognitív térkép és a térszemlélet — tisztázására van szükség (vö. RESZEGI 2022).

A pszichológiában a 20. század első fele óta általános vélekedés, hogy a mozgásra képes élőlények elraktározzák a téri tapasztalataik emlékeit, s ezek összeszerveződése révén leképezik az őket körülvevő téri környezetet. Ezeknek a téri reprezentációknak az együttesét szokás *kognitív* vagy *mentális térkép*-nek nevezni (KITCHIN 1994).

Ezt használjuk a mindennapi tájékozódás során, s ez irányítja az ember valamennyi térbeli viselkedését. „Legyen szó akár arról, hogy reggel hogyan találunk ki a hálósobánkból a fürdőszobába, vagy hogy hogyan jutunk el a sarki boltba. Akkor is kognitív térképünket használjuk, amikor egy-egy híradáskor földrajzi helyeket említenek” (vö. FAZEKASNÉ 2013).

A téri ismeretek alapja a *téri percepció*, más néven *térészlelés*. Legfontosabb funkciói közé tartozik a világban való tájékozódás, illetve a világ részletes megismerése. Az észlelés az a folyamat, amely során az érzékszerveink a fizikai világ különböző ingereit szenzorosan átalakítják és feldolgozzák. Az észlelés szimbolikus tevékenység, hiszen a mentális rendszerünk létrehoz egy reprezentációt az adott tárgyról vagy viszonyokról, amely nem minden esetben egyezik a szimbolizált dolog tulajdonságaival (BERÁN és mtsai 2019).

A *térszemlélet* általános meghatározása a következő: „az a lelki képesség, tulajdonság, amelynek birtokában az ember a tárgyakat alakjuknak, kiterjedésüknek, nagyságuknak, ill. egymáshoz való térbeli viszonyuknak (egymás melletti, fölötti, alatti, mögötti elhelyezkedésüknek) megfelelően érzékeli, ill. tudja egységes összképbe állítani” (Arcanum Digitális Tudománytár). A tágabb földrajzi környezet kapcsán azonban ennél specifikusabb értelemben használják a terminust a szakirodalomban: a téri tapasztalatok, a már meglévő téri fogalmaik alapján az embereknek általában véve kialakul a földrajzi környezethez valamiféle viszonyulása, hogy hogyan értelmezik a különböző helyeket, s ebből adódóan egyéni és kulturális különbségekkel is számolhatunk (vö. RESZEGI 2018, 2019).

2.1.2. A kognitív térkép fogalmának megjelenése és alakulása

A kognitív térkép fogalmának megjelenése EDWARD TOLMAN 1940-es években végzett kísérleteihez köthető. TOLMAN patkányokat helyezett különböző kialakítású labirintusokba, melynek végén étel várta az állatokat, így megfelelő motivációval rendelkeztek ahhoz, hogy kitaláljanak az útvesztőből. Az útvonalkeresési feladatot huszonnégy óránként megismételték, és idővel észrevehetően csökkent a patkányok által elkövetett hibák száma, sokkal gyorsabban és hatékonyabban jutottak el a nekik szánt finomsághoz, végül mindezt már hiba nélkül és pár másodperc alatt is megtették (TOLMAN 1948: 189).

Az ilyen jellegű, a téri tájékozódásra irányuló vizsgálatok eredményeinek legvalószínűbb, mára már általánosan elfogadott és általánosított magyarázata az, hogy az elme reprezentációkat készít a téri környezetről. Ezek a reprezentációk többféle modalitásból származó információkat is magukba foglalhatnak, és egy komplexebb hálózattá szerveződnek. A téri reprezentációknak ezt a szorosabb-lazább módon összeszerveződő dinamikus hálózatát nevezik az 1940-es évek óta kognitív térképnek (vö. TOLMAN 1948, vö. még KUIPERS 1982, TVERSKY 1993, RESZEGI 2019).

BARBARA TVERSKY kutatásai alapján ugyanakkor a kognitív térkép megjelölés megtévesztő, a téri reprezentációink ugyanis nem alkotnak olyan egybefüggő modellt a téri környezetről, mint a valós térképek; hiányok, üres foltok, kevésbé kidolgozott részletek is jellemzik. A téri reprezentációink, a kognitív térkép ráadásul jellemzően nem objektíven mutatják meg a külső világot. Torzítások jellemzik: bizonyos térrészek felnagyítódnak, másokat a valóságosnál kisebbnek reprezentálunk. Éppen ezért több szakember félrevezetőnek tartja a belső téri modell *kognitív térkép*-ként való megjelölését, véleményük szerint sokkal szerencsésebb *kognitív kollázsok*-ként beszélni róla (TVERSKY 1993: 15). A kollázs különböző információmorzsákra utal, s egyúttal arra is, hogy többféle oldalról, módon, formában és perspektívából raktározódnak a térről alkotott képeink. Nem is lehetne ez másképp, hiszen nagyon bonyolult módon tárolódnak az elménkben az információk, nem könnyű összeegyeztetni egy „egyszerű” térkép kialakításával.

A kognitív térkép és a kognitív kollázs megjelölés mellett *téri mentális modell(ek)*-ként is szokás a téri ismeretek összességét jelölni. Ez a megjelölés ugyanis kifejezi azt is, hogy a valós térképpel ellentétben a fejünkben lévő modellek nem tárolnak (objektív) számadatokat, ugyanakkor a kollázsokkal ellentétben koherens módon őrzik meg a térrel kapcsolatos tudnivalókat (TVERSKY 1993: 15). A terminusok által kifejezett implicit tartalmak ellenére a pszichológiai szakirodalomban sokan szinonimaként használják a kognitív/mentális térkép és a téri mentális modell kifejezéseket; a továbbiakban én is így használom őket.

A kognitív térkép **szubjektív** jellege több tényező együttesével magyarázható. Alapvetően a percepciónak, illetve a téri reprezentációk létrejöttének egyéni, szubjektív jellegével magyarázható (például a különböző viszonyok, így a távolságok, irányok észlelésében, de a

különböző helyek, térelemek reprezentációja kapcsán is), amely mindenki esetében különbözik. Ez ugyanis alapvetően függ attól, hogy az egyén milyen korábbi téri tapasztalatokkal rendelkezik általában véve, illetve az adott hellyel kapcsolatban; s nagyban befolyásolja az is, hogy milyen viszonyulása van adott helyekhez, milyen véleményeket hallott a környezetről.¹

Mindebből adódóan igen jellegzetes, hogy a társadalmi szempontból vagy akár az egyén szempontjából fontosabb terek nagyobbak, míg a kevésbé fontosak kisebbeknek érzékelődnek az egyén számára. Emellett a különböző helyekhez számos esetben kapcsolódhat más típusú (a biztonsággal, lakókkal, a hely értékével stb. kapcsolatos) értékítélet is. Ezek gyakorta sztereotípiákból származnak, azonban természetesen az egyén pozitív, illetve negatív tapasztalatai is képesek befolyásolni azt, hogy milyen módon tud kapcsolódni az adott térhez (RESZEGI 2019: 150). S elképzelhető, hogy egy, a közösség szempontjából átlagos helyszín fontossá válik az egyén számára — akár még saját elnevezéssel is illetheti azt —, amennyiben valamilyen pozitív vagy negatív élmény kapcsolódik hozzá.²

A téri ismeretek szubjektivitásához az is hozzájárul, hogy az emberek esetében a téri ismeretek nem csupán konkrét téri tapasztalatokon alapulhatnak, hanem a nyelv közvetítésével is kiépülhetnek. Az ilyen „másodlagos” téri ismeretek szintén beépülnek az egyének mentális térképébe. A kognitív térkép tehát nemcsak a saját magunk által személyesen is megtapasztalt teret reprezentálja, jóval kiterjedtebb és számos további aspektust magába foglal (vö. RESZEGI 2022: 90–91).

Ennek megfelelően a kognitív térkép kurrens meghatározása szerint elsődlegesen olyan alapvető téri tudás alkalmazása, olyan készség, melynek segítségével a földrajzi környezetben tájékozódunk a mindennapjaink során. A kognitív térkép emellett magába foglalja a téri környezet egyes elemeihez kapcsolódó tudást is (hol mi található), ez az alapja a térben való célvezérelt mozgásnak. Többen úgy vélik, hogy emellett a kognitív térkép a társadalmi tér szabályairól is magában foglal ismereteket: például hogy az egyén hol mit tehet, a nemekre vagy egyes helyekre milyen viselkedési elvárások vonatkoznak stb. Evolúciós szempontból kifejezetten előnyös és szükséges volt őseink számára a térnek ez a fajta komplex reprezentációja, vagyis bizonyos érzések, érzelmek társítása adott területekhez. Ezáltal a mentális térkép használata elősegítette őket a döntéseik gyors és effektív meghozatalában (BRÓZIK–KESZEL–DÜLL 2019: 22–23).

¹ Bizonyos aktuális fiziológiai jelenségek is befolyásolhatják az érzékelést és ezáltal a tér interpretációját, leírását. Abban az esetben például, ha az egyik egyén fittebb a másik egyénénél, sokkal közelebbinek érzékeli a kijelölt célpontot; vagy amennyiben az egyén szomjas, sokkal közelebbinek fog érzékelni egy pohár vizet, mint egy másik egyén, aki nem régen ivott egy pohár vizet (GROSS–PROFFITT 2013: 2). A tér észlelése tehát semmiképp sem lehet objektív, mindenki szubjektív módon érzékeli az őt körülvevő világot.

² A tér érzékelése szempontjából a kötődési típus is meghatározó lehet, amely a gyermekkor során alakul ki az egyénben. Azok az egyének, akik gyermekkorukban elutasítással szembesülnek, sokkal inkább válnak idegesebb, aggodalmaskodóbb típusúvá, úgy érzik, hogy a szociális közegben nem töltenek be fontos szerepet, és nem kapják meg a környezetüktől a szükséges támogatást. Így a tér érzékelése során is másképp ítélnék meg bizonyos távolságokat, leginkább negatív formában, a hegyek például számukra meredekebbnek és távolabbinak tűnnek, mint azok számára, akik biztonságban érzik magukat és biztonságos kötődési típust tapasztaltak gyermekkorukban (GROSS–PROFFITT 2013: 3–4).

2.1.3. A kognitív térkép elemei

A kognitív térkép fogalmának megjelenését követően természetesen az is foglalkoztatta a szakembereket, hogy hogyan épül ki ez a téri modell az elménkben, milyen elemei vannak. Ennek kapcsán az egyik legismertebb elmélet KEVIN LYNCH nevéhez kapcsolódik, aki azt vizsgálta, hogy különböző városok szerkezete mennyire befolyásolja azok olvashatóságát, modellezhetőségét (1960). LYNCH szerint ugyanis a dinamikusan változó városi környezet kifejezetten megfelelő arra, hogy megvizsgáljuk milyen módon kapcsolódnak az ott élők az őket körülvevő térhez, és mindez az „élmény” milyen módon képződik le az elméjükben, hogyan alakítják ki a saját kognitív térképüket. A városban élők nemcsak külső szemlélői, hanem aktív résztvevői is a környezetük változásának, alakulásának (1960: 1–9). LYNCH kutatása során három amerikai város (Boston, Jersey City és Los Angeles) lakosait kérdezte meg a településükkel kapcsolatos mindennapi tapasztalataikat illetően.

LYNCH vizsgálatai szerint a mentális térkép öt fő eleme különböztethető meg: utak, határvonalak, városrészek, csomópontok, tájékozódási pontok. Az utak (pl. út, sétány, csatorna) azok a téri elemek, amelyeket a mindennapok során használnak az emberek, ennek segítségével jutnak el a kezdőpontból a végpontba. A határvonalak (pl. fal, tópart, vasúti sín) is fontos szerepet játszanak abban, hogy az emberek különböző egységeket együtt, míg másokat külön tudjanak értelmezni. A városrészek önálló karakterrel és gyakran önálló névvel rendelkező részek, s szintén fontos szerepet játszanak az egyén kognitív térképének kialakítása során, számos esetben a válaszadók inkább ezt használták fő motívumként a tér leírásában az utak helyett (ez természetesen nagyban függ attól is, hogy milyen városban él az illető, és ott milyen módon utalnak az egyes városrészekre). A csomópontokra (pl. útkereszteződés, buszmegálló, zárt tér) is szívesen támaszkodnak az emberek, ez alapján is könnyedén tájékozódnak az őket körülvevő térben. Végül, de nem utolsósorban a tájékozódási pontok (pl. hegy, tábla, épület) — a csomópontokhoz hasonlóan — rendkívül meghatározóak a kognitív térkép esetében. A csomópontoktól eltérően azonban a tájékozódási pontok gyakran egy távoli elemre utalnak, az egyén nem feltétlenül tud belépni ebbe a térbe (LYNCH 1960: 46–48).

LYNCH hangsúlyozza azt is, hogy a kognitív térkép kialakulása egy kétirányú folyamat a megfigyelő és megfigyelt között. A megfigyelt objektum külső kinézete alapján valamilyen információt közöl a megfigyelővel, aki valamilyen módon értelmezi és elrendezi az elméjében a látottakat, ezáltal valamilyen képet tulajdonítva annak. Azaz minden egyén esetében más-más külső valóságról beszélhetünk (1960: 131). Nem beszélhetünk tehát egységes mentális térképről, minden ember elméjében más módon jelenik meg az őt körülvevő világ leképződése. Eredményei valóban azt mutatják, hogy a tér reprezentálásában jelentős eltérések mutatkoznak. Ennek ellenére létezik egyfajta közösség által meghatározott kép a városról.

A kognitív térkép elemeiről szólva utalnunk kell SIEGEL és WHITE pszichológiai modelljére is, amely a kognitív térképnek alapvetően három összetevőjét, három szintjét írja le: a legelemből szintű tájékozódási pontok (landmarks) és az ezek mentén kiépülő útvonalak (roads) mellett fokozatosan kiépül a nagyobb léptékű áttekintésünk (survey) is a térről (1975).

Legutóbb RESZEGI KATALIN tett kísérletet egy olyan leírási modell kialakítására, melynek révén nemcsak az emberi települések, hanem általában véve a téri környezet, illetve a térről való kommunikáció és a hozzá kapcsolódó névhasználat leírható (2022: 94–115). Ő a mentális téri modell elemeinek két nagy csoportját különíti el, hangsúlyozva, hogy átmenetekkel is számolhatunk: helyek és viszonyok. A helyek egyik jellegzetes csoportját alkotják a tájékozódási pontok, melyek mindig a háttérként funkcionáló nagyobb térrészekhez képest értelmezhetők. Elkülöníti továbbá a mentális tereket. A mentális tér fogalma a természeti környezetben is értelmezhető, önálló térrészként felfogott helyek kapcsán. Az utak már sajátos átmenetet képeznek a helyek és viszonyok között, hiszen önálló téri elemek, amelyek viszont más helyek közötti kapcsolatukban funkcionálnak. Szintén átmeneti jellegűek a határok. A viszonyok között külön tárgyalja a központ–periféria viszonyt, az irányokat, a távolságokat, illetve a helyek további (rész–egész, rész–rész) viszonyait. Amennyiben ezeket mind feltárjuk, egészen részletes képünk lesz az egyének kognitív térképéről adott területekre vagy akár a teljes világunkra vonatkozóan.

2.1.4. A kognitív térkép neurológiai alapjai

A kognitív térkép neurális hátterét JOHN O’KEEFE, MAY-BRITT MOSER és EDVARD I. MOSER patkányokkal végzett kísérletei tárták fel. Azt találták ugyanis, hogy a patkányok agyában a hippocampus területén egyes neuronok mindig akkor aktiválódnak, amikor az állat a tér egy adott pontján tartózkodik. Ezek az ún. helysejtek alkotják a környezet térképét. Amikor az állat mozog a térben, működésbe lépnek az úgynevezett rácssejtek is. Ezek egy olyan koordináta-rendszer alkotnak, mely összekapcsolja a helysejtek által meghatározott pontokat (vö. O’KEEFE 1976, HAFTING és mtsai 2008). A modern képalkotó eljárások révén pedig az is bebizonyosodott, hogy az emberi idegrendszerben is működik egy interaktív és dinamikus térkép, amely reprezentálja a téri környezetet, és a sejtaktiváció jelzi, hogy éppen hol tartózkodik az egyén, és merre halad térben.

2.1.5. Kognitív térkép és mentális térkép a földrajztudományban (mentális térképezés)

A kognitív / mentális térkép fogalmát a pszichológiából más tudományok is átvették. A terminusok használatában azonban jelentős különbségek mutatkoznak. Míg — ahogy láttuk — a pszichológiában a két terminus szinonim használatú, addig a földrajztudományban a *mentális térkép* terminussal a belső téri modell aktuális (általában rajzos formában való) megvalósulását

jelölik (vö. KITCHIN 1994). Ebből a különbségtételből kiindulva azután elkülönítik a *kognitív térképezés* implicit és a *mentális térképezés* explicit folyamatát is. A kognitív térkép és a kognitív térképezés tehát eszerint elsősorban arra utal, hogy a minket körülvevő tér milyen módon képződik le az elménkben. Ennek megnyilvánulása a mentális térkép valamilyen módon, például szóban jellemzés révén vagy kép formájában stb. (BRÓZIK–KESZEI–DÜLL 2019: 22). A mentális térképezés összefoglalóan utal a mentális térképpel kapcsolatos kutatásokra. Ezt a gyakorlatot vették át a hazai szocioonomasztikában is. (Magam, ahogy korábban jeleztem, a kognitív és a mentális térkép terminusoknál nem a földrajztudomány, hanem a pszichológia és a kognitív névkutatás terminológiahasználatát követem.)

A mentális térképezés során tehát a kutató a „fejekben található mentális térképek összegyűjtésével és interpretációjával foglalkozik” (LETENYEI 2006: 149), s a településföldrajzzal foglalkozó LETENYEI LÁSZLÓ (2006: 164) az adatgyűjtési technika öt különböző típusát különíti el. Ezek: a „tisztán kvantitatív jellegű adatfelvétel; tisztán kvalitatív, nem rajzoltató adatgyűjtés és feldolgozás; szabad térképrajzoltatáson alapuló adatfelvételek; standardításra törekvő térképrajzoltatás; kész (tér)képekből kiinduló adatfelvételek” (LETENYEI 2006: 153–154).

LETENYEI LÁSZLÓ (1960: 172–185) a mentális térkép készítésének menetét is részletezi, amire a szocioonomasztikai kutatások során szintén támaszkodnak. Mindenekelőtt előzetes tájékozódásra van szükség, azaz össze kell gyűjteni a vizsgálni kívánt területről a korábbi téri vonatkozású leírásokat. Ezt követően interjú készül a településen élőkkel, melynek során a saját szóhasználatukkal részletesen leírják a településüket, így egy körülbelüli képet kaphatunk arról, milyen megjelöléseket, elnevezéseket használnak az egyes terekre, hogyan írják le, jellemzik azokat az ott élők, milyen sajátosságokat tartanak fontosnak velük kapcsolatban megemlíteni. Majd megkérlik az adatközlőket, hogy készítsék el, rajzolják meg a településük térképét, lehetőség szerint minden helyet feltüntetve. Mindennek elemzésekor fontos szempont, hogy milyen sorrendben, milyen méretben, milyen részletességgel rajzolják be és írják le a különböző térrészeket, milyen megjegyzéseket fűznek hozzájuk. A térképrajzoltatás és az interjú jól kiegészíthető a kérdőívezés módszerével, mely megerősítheti a másik két módszer alapján szerzett megállapításokat nagyobb adatközlői kör bevonásával (MESTER 2007: 309–310). Emellett közvetett módszerként alkalmazzák az útbaigazítás kérését, mellyel a városi térhálózat elemeinek ismeretét, valamint a városi léptékek nagyságrendjét lehet feltárni. A megfigyelés és a terepbejárás segíthet árnyalni más forrásokból származó ismereteket (MESTER 2007: 311–313).

A mentális térképezés módszerét eredendően városok felmérésére dolgozták ki (vö. pl. Pécs mentális tereiről MESTER 2007: 301–310), de kisebb településeken is eredményesen alkalmazható, LETENYEIÉKNEK sikerült például ezzel a módszerrel két falu, Ökörítőfülpös és Gencs mentális tereit (a valóságban el nem különülő, mégis külön részeknek tekintett településrészeket),

az ott lakókról meglévő sztereotípiákat feltérképezni (1993), valamint megrajzolni az ott élők kapcsolati (rokoni, baráti, gazdasági, civil szervezeti) hálóját (gráfokkal ábrázolva), illetve a két településen élők kapcsolatrendszerét és a településük mentális terei egymáshoz való viszonyait. Számos további nemzetközi és hazai vonatkozású vizsgálat idézhető, itt csak néhányra utalok a továbbiakban. Beszélgetések, útbaigazítások, gyerekekhez intézett térleírások alapján a kutatók rekonstruálták Korond közös mentális térképét is (BÍRÓ A. és mtsai 1991, idézi SZATHMÁRI 2005). DOBÁK JUDIT pedig újabban a Mésztelep (Tatabánya egy városrésze) szomszédsági egységeit (mentális tereit) tárta fel, valamint hogy a miskolci egyetemváros és Miskolc közötti viszony miként épül ki az egyetemisták fejében; szintén ő vizsgálta a Diósgyőr-vasgyári kolónia térszerkezetét (2020).

Ezek a vizsgálatok mind azt mutatják, hogy „a tér szerkezetét a társadalmak és az egyes közösségek formálják, kialakítják a társas élet kereteit, az egyes társadalmi csoportoknak a térben zajló interakciója pedig különböző térhasználati gyakorlatokat hoz létre” (MESTER 2007: 297). A kutatók pedig nemcsak azt igyekeznek feltárni, hogy milyen térrepresentációk szervezik ezeket a belső téri modelleket, hanem törekednek a helyekhez, térelemekhez kapcsolódó közösen birtokolt értelmezéseket is felderíteni, amelyek „a térrel kapcsolatos tapasztalatokat kommunikálhatóvá teszik” (MESTER 2007: 300). Ezek a vizsgálatok, mint látható, jellemzően egy-egy település, esetleg meghatározott régió téri mentális modelljére irányulnak, s noha a nyelvi megnyilatkozásokat is felhasználják az elemzéseik során, jellemzően nem nyelvi vonatkozású megállapításokra törekednek. Erre, a tér nyelvi vonatkozásainak feltárására irányulnak viszont a szocioonomasztikai vizsgálatok, elsősorban a névismeretre fókuszálva, ehhez lásd a 2.3.2. pontban írottakat.

2.2. A téri ismeretek alakulása az egyedfejlődés során

2.2.1. Téri ismereteink folyamatosan változnak a tapasztalatainknak megfelelően. Az egyedfejlődés során az egyén egyre összetettebb módon dolgozza fel a téri viszonyokat, és reflektál az őt körülvevő térre, párhuzamosan a saját tapasztalatainak alakulásával, a motoros és a perceptuális képességek fejlődésével. (Nem könnyű feladat megfigyelni azonban, hogy a gyermekek észlelése hogyan működik csecsemőkortól kezdve, nem egyszerű a megfelelő kísérleti eszközök és lehetőségek kidolgozása ennek vizsgálatára.)

A téri ismeretek, a téri modell kiépülésének kezdetei csecsemőkorra mennek vissza. Az anyaméhben ugyanis a magzatnak még nincs lehetősége arra, hogy tárgyakat lásson és feldolgozza, felismerje azokat, a babák tehát enélkül a képesség nélkül jönnek a világra, rövidlátóként

(újszülöttként a mindössze 30 cm távolra lévő tárgyakat tudják csak élesen látni). A téri viszonyok feldolgozásához többek között a látás fejlődése szükséges, s 7-8 hónapos korra már majdnem olyan jó látásélesség jellemzi a kicsiket, mint a felnőtteket (BALÁZS 2011: 128–130).

A tér megismerése a saját test felismerésének, a testben létezés megtapasztalásából indul ki, kezdetben szemlélődés révén. Ekkor a csecsemő sokkal inkább helyhez kötött, nem tudja a saját tapasztalatain keresztül megismerni a tér által nyújtott lehetőségeket. Majd a baba mozgása (kúszás, mászás, járás), s ezzel együtt a környezet felfedezésének lehetőségei fokozatosan fejlődnek. A helyváltoztató mozgásformák hatására a gyermek saját maga tudja felfedezni a környezetét és ezáltal újfajta módon kezd alkalmazkodni az őt körülvevő térhez (GYÖRKÖ–LÁBADI–BEKE 2012: 108–109). Ezzel párhuzamosan bővülnek a téri ismeretei is. Ez a folyamat a gyermek és a környezet közötti folyamatos kétirányú interakcióként értelmezhető (vö. MULDER és mtsai 2017: 310–318, RESZEGI 2022: 77).

A tér mentális modelljéhez továbbá szükség van a tárgyállandóság felismerésére is, ami körülbelül kétéves korra alakul ki. Ez előtt a tárgyaknak, a környezet elemeinek nincs állandó reprezentációjuk a gyerek elméjében, sokkal inkább képekről beszélhetünk, amelyek vagy véglegesen eltűntek, vagy később újra megjelentek a gyermek életében (PIAGET–INHELDER 2002: 19).

További fontos előfeltétel a téri ismeretek feldolgozásához bizonyos alakzatok felismerésének képessége. El kell helyeznünk saját magunkat a térben, tisztában kell lennünk azzal, hogy az egyes testrészeink milyen módon kapcsolódnak egymáshoz, és mindez milyen hatással van a körülöttünk lévő világra (LEVINSON 2004: 1).

A babáknak ebben a korai időszakban formálódnak az első helyfogalmai is. A saját szűken vett téri környezetükben alakul ki a tájékozódási pont funkciója, s a mentális terek legkorábbi előzményei. Az útvonalakról való első tapasztalataik is ekkorra tehetők. A téri viszonyok észlelése is fejlődés eredménye. A nagyságok állandóságának észlelése már hat hónapos korban elkezdődik, a gyermek ki tudja választani két tárgy közül a nagyobbát, még akkor is, hogyha nem egyforma távolságban helyezkedik el a két tárgy, tehát az egyik távolabb kerül, míg a másik közelebb marad (PIAGET–INHELDER 2002: 33–35, lásd még RESZEGI 2022: 77–78). (A tér érzékelése során a nagyságok állandósága fontos elemként jelenik meg, hiszen a mentális térképünkben az általunk érzékelt távolságok és információk kerülnek elraktározásra. Tehát, amennyiben rosszul mérjük fel két téri elem távolságát, azt olyan információként menti el a mentális rendszerünk.)

A gyerekek nagyobb léptékű térbeli gondolkodásának fejlődéséről napjainkig JEAN PIAGET elmélete a legmeghatározóbb, melyet gyerekek által rajzolt térképek elemzésével dolgozott ki. Eszerint a térszemlélet fejlődésének három fázisa különíthető el. A korai, ún. topologikus szintet az egocentrikus látásmód jellemzi. A gyerekrajzok középpontjában a saját otthonuk szerepel,

emellett feltüntetnek még néhány ismertebb helyet, ezek azonban nincsenek kapcsolatban egymással. Az irányok, méretarányok, távolságok sem tükrözik a valóságot. A tér értelmezésében még sokáig meghatározó marad az énközpontúság. A fejlődés következő fokát jelentő ún. projektív szint jellemzője, hogy a környező tér képe folyamatosan részletesebbé válik, kialakulnak a térkapcsolatok, javulnak az irányok, méretarányok és távolságok. A legkomplexebb, a felnőttekre is jellemző ún. euklidészi szinten pedig a tér elemeit már képes egy absztrakt referenciarendszernek megfelelően rendezni az egyén (PIAGET–INHELDER 1967). Az egyes szintek elérésében a gyerekek jelentős egyéni különbségeket mutatnak.

A tér megismerésével együtt a második életév során azt is elkezdik tanulni a kicsik, hogy miként lehet a helyekről, téri viszonyokról beszélni. S ezt a tudást alkalmazzák aztán majd a szűkebb és a tágabb földrajzi környezet értelmezésére is (CATLING 2018: 271).

2.2.2. A téri megismerés a nemi különbségek vonatkozásában is kitüntetetten vizsgált terület. A két nem között több szempontból is különbségeket tártak fel. A férfiak előnye mutatkozik meg a mentális forgatási helyzetekben, míg a nők jobbak a téri változások észrevételében. A téri tájékozódásban, például térkép-tanulós feladathelyzetekben is mutatkozik különbség: a férfiak inkább irányok (égtájak) szerint tájékozódnak, míg a nők inkább tereptárgyakra támaszkodnak, s jellemzően lassabbak, és többet hibáznak, mint a férfiak. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy mind a valós, mind virtuális térképtájékozódási feladatban tipikusan akkor jelenik meg a férfiak előnye, amikor nagy a vizuális-téri munkamemória szerepe a feladatban (PLÉH–BOROSS 2021).

Mindennek a fejlődési aspektusa is foglalkoztatja a szakembereket. Az idevágó vizsgálatok részben a fiúk előnyét mutatják a téri feladatokban már gyerekkorban, máskor csupán eltérést (eltérő megoldási módokat) regisztrálnak. A vizsgálatok azonban rendre csak egy-egy részképességre irányulnak, és az eredményeik korlátozottan általánosíthatók, az okokról (azaz hogy biológiai vagy társadalmi-kulturális okok állnak-e a háttérben) pedig nem adnak magyarázatot (vö. BABÁLY 2020: 38–44).

2.3. Tér és nyelv

2.3.1. Téri nyelv (pszicholingvisztika és antropológiai nyelvészet)

A tér, a téri viszonyok kifejezése szintén izgalmas kérdés, s ráadásul ennek a nyelvi késletnek a tanulmányozása révén általánosabb kérdésekre (így a nyelvi relativitás problematikája) is próbálnak választ találni a szakemberek.

A tér elemeit és azok viszonyait leíró téri nyelv alapvetően négyféle késletből tevődik össze: a) a téri viszonyok nyelvi kifejezése (pl. helyhatározó ragok vagy prepozíciók); b) a téri kategóriáknak a megjelölése (földrajzi köznevek); c) a tájékozódásban használt referenciakeret

nyelvi vonatkozásai (elsődlegesen helyviszonyt jelölő szavak (pl. *jobbra – balra, elöl – hátul, fent–lent, észak–dél*); d) az egyes konkrét helyeket, téri objektumokat azonosítva megjelölő helynevek (vö. RESZEGI 2022: 92).

2.3.1.1. A téri viszonyok kapcsán számos különböző kérdés merülhet fel. Egyrészt nehéz megállapítani, hogy milyen mértékben tekinthetők velünk születtnek az ezeket reprezentáló kognitív struktúrák, vagy épp mennyire tanultak. A kultúrközi összevető vizsgálatok alapján egyértelműnek tűnik ma már, hogy a téri viszonyok nem tekinthetők univerzálisnak a különböző kultúrákban. Ezzel kapcsolatban kérdéses az is, hogy milyen módon befolyásolja a nyelv ezeket a struktúrákat. Ez általánosabban úgy is felvethető, hogy miképp hat egymásra a nyelv és a téri kognitív struktúra (LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 877). Ennek kapcsán BOWERMAN és CHOI koreai és angol gyerekekkel végzett vizsgálatot, melyben a csecsemőknek különböző téri viszonyokat tanítottak, s azt találták, hogy a babák bármilyen téri megkülönböztetést képesek megtanulni, az anyanyelvük elsajátítása révén azonban igen hamar azoknak a téri viszonyoknak a megkülönböztetése lesz jelentős számukra, amelyekre külön nyelvi kifejezések vannak a nyelvükben (2003).

A téri viszonyok készletéhez kapcsolódóan az idevágó téri nyelvi készlet összetétele, illetve elsajátításának menete, ennek univerzális vagy épp kultúrafüggő jellege is foglalkoztatja a szakembereket. A magyar nyelvben számos lehetőség adódik a téri viszonyok kifejezésére: határozószók, helyragok, helyi névutók, igekötők. A téri kifejezések használata során elsőként a tartályviszony kifejezései, a *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből* ragok jelennek meg a gyereknyelvben (LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 903–908).

2.3.1.2. A helyfogalmak nyelvi kifejezésében alapvető szókészlet elemei az úgynevezett földrajzi köznevek. Ezek a nyelvi elemek fontos szerepet játszanak a helynevek létrehozásában is.

A szakembereket ezzel kapcsolatban az érdekli, hogy hogyan szegmentálják az emberek az egybefüggő földfelszínt különböző helyekre, milyen helyfogalmakat alakítanak ki, és hogyan tipizálják a helyeket, valamint hogy mindez mennyire univerzális vagy épp kultúrafüggő folyamat. A helyfogalmak és azok nyelvi kifejezése kapcsán korábban általános volt az a vélekedés, hogy ezek univerzálisak. Az antropológusok és az antropológiai nyelvészek napjainkra számos különböző kultúra helyfogalmainak rendszerét és ennek szókészletét leírták, s ezek egyértelműen a kulturális meghatározottságot erősítik (vö. BURENHULT–LEVINSON 2008, MARK és mtsai szerk. 2011). Az olyan, korábban alapvetőnek tartott fogalmak is, mint a kiemelkedések vagy a vizek, vízfolyások megjelölései is jelentős eltéréseket mutathatnak. Az univerzálisnak vélt fogalmak egy részének nincs minden nyelvben megfelelője: a dél-ázsiai lao és a melanéziai yéli dnye nyelvben például hiányzik a 'völgy' jelentésű szó (vö. ENFIELD 2008, LEVINSON 2008; vö. RESZEGI 2022: 101–102).

A résztvevő megfigyelés és az interjúk mellett újabban más módszerek kidolgozására is törekednek a kutatók, amelyekkel feladathelyzetben tudják vizsgálni a beszélők helyfogalmait, fogalmi kategóriáit. Itt lehet megemlíteni ALEXANDER KLIPPEL és munkatársai vizsgálatait, melynek során különböző helyek, térszíni formák, vizek stb. fotóit kell a résztvevőknek párokban csoportosítani annyi csoportot létrehozva, ahogy jónak látják, miközben jellemzik is a csoportot, és egy legjobb példát is kiválasztanak. A páros feladat lehetőséget ad a helyekről való beszélgetések elemzésére is (2015). Dolgozatom második részében magam is többek között ezzel a módszerrel dolgozom, ezért a továbbiakban (a 3.1. pontban) részletesebben is bemutatom majd, kitérve az eredményeikre is.

2.3.1.3. Az irányok meghatározásában alapvetően háromféle **referenciakeretet** különböztethetünk meg: relatív, abszolút, illetve intrinzikus referenciakeret. A relatív, más néven egocentrikus referenciakeretet úgy írhatjuk le, hogy a megfigyelő a saját testének tengelyeihez viszonyítva utal a megfigyelt tárgyra. Erre példa a *jobb-bal*, illetve az *elől-hátul* irányok. Az abszolút referenciakeret ezzel szemben rögzített irányokat, illetve tájékozódási pontokat használ a megfigyelt elemek bemutatására. Például: *A bolttól a park keletre található*. De ide sorolható az eszkimó nyelv is, melyben a tizenhat szélirányt használják a tér tájolására. Az intrinzikus referenciakeret a háttér szorosan benne rejlő vagy belső indíttatású részeit használja fel, pl. *az autó a ház mögött van*. Ez a legelterjedtebb forma, hiszen ez még a relatív referenciakeret használata során is előkerül (LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 881–882).

Az abszolút referenciakeret működtetésekor a beszélőknek sokkal komplexebb gondolatmenetet kell követniük, mint a relatív referenciakeretet használóknak. Sokkal jobb eredményeket érnek el iránymegadási feladatok esetében, hiszen eleve folyamatosan figyelik a saját orientációjukat a viszonyítási pontokhoz képest. A nyelv által közvetített referenciakeret a gondolkodásra is hatással van: az abszolút referenciakeretet használó mexikói celtálok és a relatív referenciakeretet preferáló hollandok eltérően oldanak meg téri feladatokat (azt LEVINSON és mtsait idézi LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 895–896).³

A referenciakeret a kognitív nyelvészeti leírásokban is fontos szerephez jut. A tér és így a téri referenciakeret sok elvontabb fogalom leírásában szerepet játszik. Ennek univerzális és kultúrafüggő sajátosságai szintén jelentős kérdésként merülnek fel.

2.3.1.4. A téri fogalmak fontos szerepet játszanak általában véve a gondolkodásunkban. A kognitív nyelvészet felfogásában az ismételt tapasztalatokból bizonyos alapvető általános sémák válnak ki az elmében, amelyek segítenek az újabb helyzetek feldolgozásában, értelmezésében. A

³ A kísérletben részt vevőket egy asztalhoz ültették, melyen egy ceruza mutatott valamilyen irányba, majd 180 fokkal elfordították a személyeket, és azt kérték, helyezzenek el egy másik ceruzát ugyanabba az irányba, mint az előbb látott ceruza állt — a celtálok az abszolút irányoknak megfelelően állították irányba a ceruzát, a hollandok saját magukhoz képest jobbra/balra értelmezték (LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 895–897).

sémák kifejezetten rugalmasak, nem állandók vagy specifikusak, így rengeteg helyzetben alkalmazhatók. S számtalan esetben használunk téri kifejezéseket is elvontabb, nem szó szerinti jelentésben: így beszélhetünk a rokoni viszonyok leírásakor *távoli/közei rokonok*-ról (LEVINSON 2004: 16). Vagy „Ha jókedvünk van, azt mondjuk *feldobottak* vagyunk, de *letörtek*, amikor valami probléma emészt bennünket” (PLÉH–LUKÁCS 2014: 884). Gyakran használunk tehát függőleges vagy vízszintes irányokat, amennyiben valamilyen kifejezéssel szeretnénk utalni például a hangerőre, tiszteletre, jókedvre vagy bármilyen más absztraktabb kifejezés érzékeltetéséhez (vö. PLÉH–LUKÁCS 2014: 883–884, SZILÁGYI N. 1996). Ez természetesen más modalitásokban is megjelenik, ennek mentén értelmezzük a diagrammokat, táblázatokat, vázlatokat bizonyos problémák ábrázolása során. Mindezek háttérében a téri fogalmakat leképező alapvető képi/imidzs sémák állnak.

A fogalmi gondolkodást segítő alapvető imidzs sémák már csecsemőkorban kialakulnak.⁴ Ezek ugyanis, mint a fenti példák is szemléltetik, segítik az elvontabb fogalmakról való gondolkodást, és a róluk való kommunikációt. A tér tehát alapvető szerepet játszik az emberi gondolkodás alapvető szervezésében.

2.3.2. A helynevek

A téri nyelv egy sajátos összetevőjét alkotják a helyek tulajdonnévi megjelölései, melyekben ráadásul az előbbi három téri nyelvi elemkészlet is gyakran megjelenik. A téri nyelvre irányuló vizsgálatok azonban teljesen figyelmen kívül hagyják a helynevek csoportját. A névkutatás részéről találunk törekvést arra, hogy ez valamelyest változzon (vö. RESZEGI 2022).

A helynevekben a névadók térszemlélete jelenik meg, a nevek vizsgálatával tehát a névadás korának, a névadóknak a térszemlélete — és a korabeli téri és társadalmi viszonyok — rekonstruálhatók. Emellett a nevek használatának vizsgálata is hasznos lehet a téri ismeretek, a térszemlélet szempontjából (milyen határozóragokkal, milyen kontextusban használják a neveket, milyen más módokon jelölik meg még a helyet; illetve a nevet a referáló funkción túl esetleg milyen további funkcióban használják; ezzel a denotátum fogalmi reprezentációjáról is képet alkothatunk).

A beszélőnek az általa ismert helynevek mintaként szolgálnak további helyek megjelölésére, illetve új nevek névként való azonosítására. Ez az úgynevezett *névmodell* azonban az egyéni különbségek mellett kulturális különbségeket is mutathat. Erre mutatott rá RESZEGI KATALIN (2022: 116–128). Összevető elemzése alapján különbség jelentkezik „a modern és a hagyományos

⁴ A képi sémák szerepe más irányú vizsgálatokban is megmutatkozik. Egy színesztéziavizsgálat során például a csecsemők egy pulzáló hangot hallottak, közben pedig egyenes és szaggatott vonalakat mutattak nekik, s a babák hosszabb ideig nézték a szaggatott vonalat. Egy másik feladat során a felemelkedő hang esetében a felfelé mutató, a mélyülő hang esetében pedig a lefele mutató nyíl kapott nagyobb figyelmet a babáktól. A képsémák eszerint életünk korai szakaszaitól jelen vannak, és fel is használjuk őket különböző típusú ingerek, fogalmak feldolgozásában (LUKÁCS–SZAMARASZ 2014: 885–886).

társadalmak névhasználati szokásai, a nevekről való tapasztalatai, névmodelljei között, valamint — mindennek eredményeképpen — a helynevek és a kognitív térkép kapcsolatában” (RESZEGI 2022: 127). A természeti népek körében a beszélőknek sajátos tapasztalata és ebből adódó elvárásai vannak a helynevek vonatkozásában: eszerint a nevek kifejezik az általuk jelölt hely tulajdonságait. S ezzel összefüggésben a helynevek szerepet játszhatnak a kognitív térkép kiépülésében. A modern társadalmakban azonban (a névismeret és a referáló funkciójú nevek meghatározó szerepe miatt) a helynevek nem játszanak ilyen szerepet a mentális térkép szervezésében.

A téri nyelvhasználat tanulmányozásának, illetve a helynévhasználat elemzésének az egyik sok lehetőséget magában foglaló területe a tájékozódási és útvonalleírási stratégiáknak, illetve maguknak az útbaigazító megnyilatkozásoknak a vizsgálata, azaz azt feltárni, hogy mindennapi tájékozódási szituációkban milyen navigációs és kommunikációs eljárásokat alkalmazunk. A vizsgálatok szerint egy útbaigazítás során kevésbé támaszkodunk a helynevekre, sokkal inkább jellemző, hogy az egyén irányokat, illetve tájékozódási pontokat ad meg, esetleg körülír egy objektumot. Automatikusan azt feltételezzük ugyanis, hogy a kérdező nem ismeri a helyet, így nem sokra menne egy esetleges utcanév említésével.⁵ Ez természetesen megváltozhat abban az esetben, ha egy ismerősnek kell elmagyarázni, hogy merre induljon a keresett úticél elérésének érdekében (HOCHBAUER 2010: 108). Ezek a vizsgálatok a nevek funkciójáról való gondolkodásban is szemléletváltást hoztak: eszerint a helynevek szerepe nem a tájékozódás szempontjából jelentős, hanem a térről való kommunikációban (vö. pl. RESZEGI 2012: 99).

A helynévismeret a szocioonomasztikai kutatások egyik központi témája, s az idevágó vizsgálatok mára számos korábbi axiómának tekintett tézist cáfoltak: például azt a feltevést is, hogy a kistelepüléseken a beszélők névismerete közel azonos. A névismereti felmérések szerint valójában jelentős különbségek mutatkoznak. Az általánosan ismert nevek a kisebb településeken is csupán az adott helység teljes helynévkincsének 1–5%-át teszik ki (vö. GYÖRFFY 2018: 104–107).

Ennek kapcsán igyekeznek feltárni azt is, hogy mely tényezők vannak erre hatással. A kutatások egyértelműen mutatják az életkor szerepét, ez azt jelenti, hogy az életkor előrehaladásával párhuzamosan nő a saját településen ismert helynevek köre (vö. pl. GYÖRFFY 2018, VARGA 2021). Több kutatás a beszélők nemének hatását is kimutatta: ezek szerint a férfiak általában véve több helynevet ismernek a saját településük névanyagát tekintve (vö. SLOTTE–ZILLIACUS–HARLING 1973, GYÖRFFY 2018). Ez azonban nem a biológiai nemből adódó eltérés, hanem a szocializációból, életmódból adódik, azokon a településen, melyeken a két nem életmódja megegyezik, a két nem névismerete is azonos arányú (AINIALA 2016: 5, vö. a kisbábonyi felmérésről VARGA 2020: 97, a szentpéterszegi vizsgálatról E. NAGY 2021: 55–56). Az újabb kutatások

⁵ A GPS navigációs eszközök is ezt az elvet követik: irányokkal és távolságokkal találkozhatunk leginkább a hang alapú tájékoztatás során, annak ellenére, hogy a helyek nevei esetleg megjelennek a képi ábrázoláson.

rávilágítottak arra is, hogy a beszélők foglalkozása — amint ezt többek között RITVA LIISA PITKÄNEN halászokkal és földművesekkel folytatott vizsgálata (vö. AINIALA–PITKÄNEN 2002: 108) kimutatta — és mobilitása is hatással van a helynévismeretre (GYÖRFFY 2018: 12). Összességében TERHI AINIALA szerint napjainkban a helynév-kompetenciát leginkább a foglalkozás és a hobbi befolyásolja, s kevésbé az életkor és a nem (TERHI 2016: 6).

2.4. A téri ismeretek és a téri kommunikáció szerveződésének átalakulása

A mai világban a **városiasodással** és a technológia fejlődésével összefüggésben jellemző, hogy az emberek és a téri/földrajzi környezet, a határ viszonya átalakul, a modern társadalmakban az emberek jórészt mesterséges városi, épített környezetben élnek a mindennapjaikat, eltávolodva a természetföldrajzi környezetüktől.⁶ Ezzel összefüggésben a térről való beszéd is átalakul, ami megmutatkozik az egyének helynévkincsének összetételében is (RESZEGI 2018: 178).

A városlakók névismerete a különböző helynévfajtákat tekintve más arányokat mutat, mint feltehetően akár száz-kétszáz évvel korábban. A szocioonomasztikai vizsgálatok szerint a mindenkori által ismert nevek még a kisebb településeken jórészt a belterülethez köthető névformák, melyek fontosabb, központi helyeket jelölnek meg. Ezzel párhuzamosan viszont az emberi látókör kiszélesedett: a közlekedési lehetőségek kiszélesedése, valamint az oktatás és a média révén más térségekről, távoli vidékekről, kontinensekről, a lakóhelyen meg tapasztalható helyfajtákhoz képest más típusú helyekről is van közvetlen vagy közvetett tudásunk. Az embereknek ennek megfelelően a saját lakóhelyük névanyaga mellett számos további helyről és annak nevéről vannak ismeretei (ezek jórészt makrotoponimák), melyek valamilyen formában szintén részét képezik a mentális térképüknek, illetve a helynevek hálózatának (vö. RESZEGI 2022: 120).

Ezekben a társadalmakban ezzel összefüggésben az embereknek „sajátos tapasztalatai vannak a helynevekről”: nagy számban találkoznak ugyanis nem áttetsző nevekkal, s viszonylag hamar meg tapasztalják azt is, hogy az áttetsző nevek sem feltétlenül írják le a táj jellegét és sajátosságait. Így a nevek azonosító funkciója válik számukra dominánssá; a nevekben megjelenő jelentéstartalom és a valóságos táj összevetése kevésbé jellemző (RESZEGI 2022: 120–121).

A tájékozódásban pedig egyre nagyobb mértékben támaszkodunk a technikai eszközökre, amelyek jellemzően utak, kereszteződések közszóai megjelölései, illetve irányok és távolságok megadásával navigálnak, és nem a helyek nevével. Ennek a kommunikációra gyakorolt hatása egyelőre nem ismert.

⁶ A modern városi életben számos olyan elemmel találkozhatunk, amely eltér az emberiség történelmének korábbi szakaszai során tapasztalt élményektől. A különböző zavaró jelenségek, mint a tömeg, szemet, zaj stb. nagyban befolyásolja, hogy milyen módon kapcsolódunk a minket körülvevő térhez, milyen értékeket társítunk hozzájuk, és ez milyen módon játszik szerepet az elme kognitív térképének kialakítása során (BRÓZIK–KESZÉI–DÜLL 2019: 24).

3. A téri fogalmak szerveződésének vizsgálata

Saját vizsgálataim során elsőként a természeti környezethez kapcsolódó fogalmak és szavak szerveződésére, használatára voltam kíváncsi, s ennek tanulmányozásához kvázi természetes feladathelyzetet igyekeztem kialakítani.

3.1. Módszertani előzmények

A vizsgálatom alapját ALEXANDER KLIPPEL és munkatársai 2015-ös felmérése adja. KLIPPELék a kutatásuk során különböző tájegységekről készült képek csoportosítására kérték a résztvevőket. A képek különböző tájakról készültek, köztük domborzati formáról, hegyekről, monolitokról, völgyekről, kanyonokról, sziklákról, barlangokról, síkságokról, valamint különböző vizekről, vízfolyásokról, állóvizekről stb. Összesen 54 képet kellett annyi csoportba rendezniük, amennyit jónak láttak. Majd amikor elkészültek a csoportosítással, röviden be kellett mutatniuk a csoportokat, magyarázva hogy miért olyan módon helyezték el a képeket, ahogyan, illetve ki kellett választaniuk minden csoport kapcsán egy képet, a prototípust, ami leginkább jellemzi az adott kategóriát. A feladatok megoldása közben lezajló beszélgetéseket rögzítették, s felvetették a párbeszéd diskurzuselemezéssel való analízisét is, ezáltal ugyanis további megállapítások tehetők a téri fogalmak konceptualizációja kapcsán; erre azonban nem került sor.

A vizsgálatukat két adatközlői kör bevonásával végezték el. Egyrészt a navahó nyelvet folyékonyan beszélő navahó indiánok, másrészt amerikaiak végezték el a feladatot, s a két csoport feladatmegoldásait vetették aztán egybe. Az összevethetőséget gyengítette viszont, hogy a navahók szóban és papírképekkel dolgoztak, az amerikaiak viszont számítógépen oldották meg a feladatot. A megoldásokat a kutatók különböző szempontok szerint elemezték: nézték a csoportosítási gyakoriságot, a résztvevők hasonlóságát, a szógyakoriságot, a nyelvi és fogalmi variációkat, a prototípusoknak választott képeket, a kategóriák elnevezéseit stb. (KLIPPEL–MARK–WALLGRÜN–STEA 2015: 277–284).

Annak ellenére, hogy a vizsgálatot módszertani próbának tekintik a szerzők, mégis számos fontos dologra rávilágított. A résztvevők például egy-egy szembeötlő, szálens jellemző alapján csoportosították a képeket, pl. monolit, vagy egy prototipikus tájkép, pl. síkság alapján gondolták hasonlónak a képeket. A navahó indiánok és amerikai résztvevők között a legnagyobb különbség a kategóriák száma volt (átl. 13,5 vs. átl. 5, ami a módszertani különbségekkel is összefügghet), illetve azok elnevezése, azonban a különbségek ellenére mégis megállapítható, hogy a résztvevők nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy milyen módon észlelik a képeket, melyek a leginkább azonosítható jellemzők (KLIPPEL–MARK–WALLGRÜN–STEA 2015: 284–285).

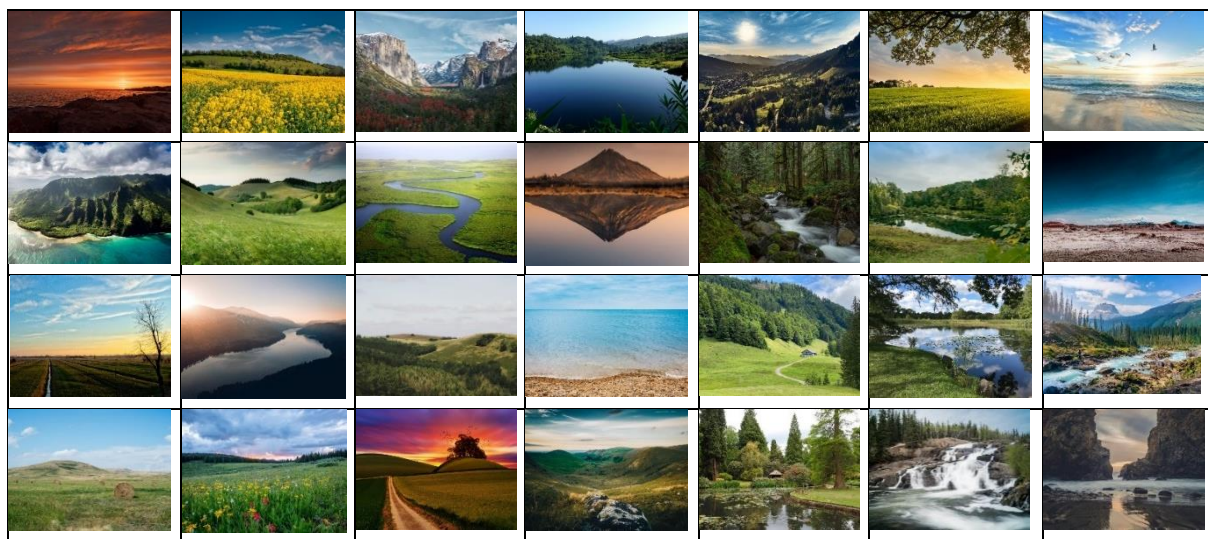
A tér nyelvi vonatkozásai iránt érdeklődve én magam úgy láttam, hogy ez a fajta vizsgálat további lehetőségeket is rejt magában. Egyrészt természetszerűen más nyelvek beszélőinek térszemlélete és térről való kommunikációja is vizsgálható vele. Sőt úgy gondoltam, hogy lehetőséget ad a felnőtt beszélők mellett gyerekek bevonására is, ami azért lényeges, mert — amint erre már utaltam — ezzel a fejlődési aspektussal viszonylag keveset foglalkoznak a szakemberek, s nincsenek igazán olyan jól kidolgozott módszerek, amelyekkel ez vizsgálható, és az összevetést is lehetővé teszi. A módszer további lehetőségeit, a feladatmegoldások közben zajló párbeszéd elemzését, mint jeleztem, KLIPPELék is felvetették, ám ennek megvalósítására eddig nem történt kísérlet. Mindezek alapján tanulságosnak gondoltam egy nagyobb térszemléltre és a térről való kommunikációra irányuló vizsgálat részeként elvégezni egy hasonló felmérést, megvalósítva valamennyi benne rejlő vizsgálati lehetőséget. Sajnos azonban az eredeti vizsgálat képanyaga nem hozzáférhető, ezért az egész vizsgálatot újra kellett terveznem — ez ugyanakkor kizárja az amerikai eredményekkel összevető vizsgálat lehetőségét.

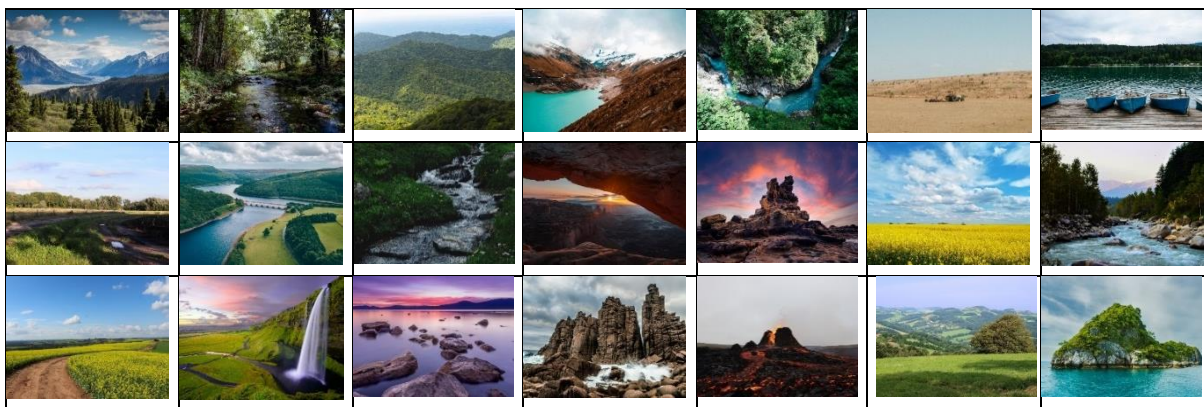
3.2. Saját vizsgálat

3.2.1. A saját vizsgálat módszertana

A vizsgálat során magam is **páros képcsoportosítási feladathelyzetbe** vontam be az adatközlőimet.

A feladatban 50 — általam kiválasztott — különböző helyeket ábrázoló **fotót** (lásd alább a táblázat képeit, illetve nagyobb méretben a Mellékletben) kellett a pároknak saját belátásuk szerint csoportosítani, prototípust választani, és mindezt indokolni. A képek 9x12 cm nagyságúak, fotópapírra nyomtattam őket, és egyesével lamintáltam.

Az instrukció a következő volt: *Készítsetek csoportokat az alábbi 50 képből, olyan módon, hogy a képeken ábrázolt hasonló tájak ugyanabba a csoportba kerüljenek! Bármennyi csoportot készíthettek, az a lényeg, hogy a végén válasszatok ki egy olyan képet, ami prototipikusan megtestesíti, a legjobban képviseli az általatok alkotott csoportot. Illetve adjatok egy címet is az egyes csoportoknak!* Az első kísérlet pedig ezzel kapcsolatban számos tanulsággal járt, hiszen történtek olyan csoportosítások, amelyek esetében a színvilág volt meghatározó, és nem a tájak hasonlósága, így a továbbiakban külön hangsúlyoztam, hogy a tájak jellege alapján történjen a csoportosítás.

A résztvevők. A felmérésben tizenkét felnőtt — 7 nő (22,24,27,27,52,56,63 évesek) és 5 férfi (20,28,57,59,61 évesek) — vett részt, három egymű és öt vegyes párban; illetve négy gyereket is sikerült bevonnom a vizsgálatba (egy 6 éves kisfiút és egy 6 éves kislányt; valamint egy 8 éves kisfiút és a 11 éves nővérét). A párosok közös megegyezéssel alakultak ki, általában barátok, illetve családtagok dolgoztak együtt, akik jól ismerték egymást, és így fesztelenül tudtak együttműködni. Mivel a céloom az ilyen típusú beszédhelyzet vizsgálata volt. A párok a következő módon alakultak:

1. F(59)-N(56)	5. N1(27)-N2(27)
2. F1(20)-F2(28)	6. N1(22)-N2(24)
3. F(57)-N(52)	7. F(6)-L(6)
4. F(8)-L(11)	8. N(63)-F(61).

A **fotókból kialakított csoportokat** minden pár esetében külön **rögzítettem** (lefényképeztem) az összevető elemzések alapjául. Ezeket lásd a 2. számú mellékletben az egyes interjúk szövegei után.

A feladatmegoldások során zajló beszélgetéseket szintén rögzítettem (ehhez minden résztvevő, gyerekek esetében a szülők hozzájárultak), majd ezekről a diskurzuselemzések alapjául szolgáló átírást készítettem a további elemzésekhez (ehhez BORONKAI DÓRA átírási gyakorlatát alkalmaztam, az alkalmazott jelekhez vö. 2009: 154). Az interjúk hossza: 18 perc 39 másodperc, 9 perc 9 másodperc és 12 perc 2 másodperc a felnőtt vegyes párok esetében. 11 perc 52

másodperc, 17 perc 58 másodperc és 28 perc 44 másodperc volt a felnőtt egynemű párok esetében. Az iskolás gyerekek 7 perc 45 másodperc alatt fejezték be a feladatot, míg az óvodások 16 perc 42 másodperc alatt jutottak a végére.

A továbbiakban tehát ennek a felmérésnek az eredményeit ismertetem. Elsőként a feladatmegoldást kísérő párbeszédok jellemzőit mutatom be, majd a kialakított kategóriák tanulságaira térek rá. Már most fontos azonban hangsúlyoznom, hogy megállapításaim a résztvevők kis száma alapján nem általánosíthatók.

3.2.2. A feladatmegoldást kísérő párbeszédok jellemzői

A rögzített beszélgetések a térről való kommunikáció több különböző szempontú elemzését lehetővé teszik, én egyrészt a diskurzuselemzés szempontjain alapuló analízist végeztem (vö. BORONKAI 2009), másrészt a párbeszédéből feltárható, a feladatmegoldásokhoz kapcsolódó kommunikációs stratégiákat, illetve a nyelvi konstruálás megmutatkozó sajátosságait is igyekeztem egybegyűjteni. Ezáltal a komplex szempontrendszer által a kategorizációs feladatmegoldás eredményei (lásd 3.2.3. pont) is tovább árnyalhatók.

3.2.2.1. A párbeszédok jellemzése. Ezek a párbeszédok alapvetően hétköznapi spontán beszélgetésnek tekinthetők, amelyek egy páros feladathelyzetet kísérnek, párban kell konszenzust kialakítaniuk a csoportokról. A beszélgetések pedig épp ezért az adott szituációval együtt értelmezhetők. A feladatból adódóan alapvetően konstatív kijelentések határozzák meg a dialógusokat, de más típusok is fontos szerepet játszanak. Megtalálhatók itt a tipikus kezdeményező aktusok: kérdés, javaslat — egy-egy kép elhelyezése kapcsán; majd erre érkezik egy tipikus reaktív aktus: beleegyezés vagy elutasítás; ez utóbbi esetben újrakezdeményezés, felülvizsgáló megnyilatkozás következik (vö. FRANKE 1990: 21–32), például:

- N2 (27): Ez jó?↑
- N1(27): Hát akkor Ausztria. ↓
- N2(27): Vagy ausztriai nyaralás.↓ Vagy ilyen kirándulás?↑
- N1 (27): Hát akkor igen.↓ És a referencia az melyik?↑ Ezt nem tenném referenciának. ↓
- N2 (27): A csónakos, nem?↑
- N1 (27): Igen, jó.↓ Oké, tenger.↓ És melyik a kép? ↑
- N2 (27): Bármelyik lehet szerintem. ↓

A megjelenő kérdés–válasz párosok fő célja a konkrét információ (a másik tényszerű véleménye) vagy épp beleegyezésének megszerzése, s nem igényelnek hosszabb kifejtést ahhoz, hogy a résztvevők számára érthetők és követhetők legyenek (vö. BORONKAI 2009: 93). Ezzel összefüggésben gyakoriak a performatív verbális elemek, amelyek cselekvésre, cselekvő megnyilvánulásra ösztönöznek (utasításokat, biztatásokat tartalmaznak, pl. visszakérdezések az

igen?, nem?, jó?, ugye? szavakkal). A visszakérdezés a nők körében volt gyakoribb, s ők több esetben használták a *szerintem* elemet is döntésük validálására.

A beszélgetéseket a résztvevői szerepek gyors váltakozása jellemzi. Félbeszakítások, együttbeszélés is nagy számban előfordulnak (ezt jelzik a szögletes zárójeles részek):

- F1(20): De szerintem a sziklás, az ne ehhez mert ez ilyen szép zöld meg [minden↑
- F2 (28): Akkor] inkább ez.↓
- F1 (20): De amúgy lehet, hogy én ezt inkább ide ehhez ez egy [ilyen ↑
- F2 (28): Akkor] csinálunk egy [új↑
- F1 (20): És] ez ilyen.↓

Egymást váltó ún. replikák egymásra következéséből, láncszerű egymásba fonódásából épülnek ki a dialógusok (LANGLEBEN 1983, idézi BORONKAI 2009: 37–38). Ezek a replikák gyakran töredékesek (pl. *Nekem az jut eszembe, de...; Szerintem... nem? Ez mindenképpen... ez is... szerintem.; Ez volt a ... de mivelhogy hegyek is vannak benne, nem csak a rétre gondolnék, hanem a fennsíkra...*). A párbeszéd nyelvi kifejtettsége nem haladja meg a felek által szükségesnek tartott mértéket, együtt mégis érthetőek, sőt eredményre vezetnek. Ehhez természetesen nélkülözhetetlen a kontextus. A kommunikációs jelentés szempontjából emellett a kommunikáció nem verbális elemei is fontos szerepet játszanak, például a párok gyakran rámutattak a képre a prototípusok kiválasztása során, vagy felemelték azt, és nem mondták ki hangosan, melyik képet választották, illetve gyakran a tekintetükkel is jeleztek egymásnak. Ez utóbbira azért is volt lehetőségük, mert a vizsgálatban részt vevő párok ismerték egymást, könnyedén tudták értelmezni egymás döntéseit akár szavak nélkül is. Mindez azt jelzi, hogy a résztvevők informális, természetes beszédhelyzetnek tekintették a szituációt, és ez volt a célom. Ugyanakkor a feladat jellegéből adódóan gyakoriak voltak a hezitálások, amiket kitöltetlen vagy kitöltött szünetek jelölnek (pl.: *öö, há::t*). Újrakezdések is előfordulnak (pl. *Szerintem meg (..) szerintem meg*). Mindez azoknál a résztvevőknél is jellemző, akik könnyűnek találták, és az átlaghoz képest rövid idő alatt oldották meg a feladatot.

Különösen jellemzők továbbá a korábban töltelékelemnek tartott diskurzusjelölők (pl. *ilyen, hát, izé*), melyek fontos szerepet játszanak a diskurzusszegmensek összekötésében, így hozzájárulva a szöveg koherenciájának, a párbeszéd folyamatosságának fenntartásához (LENK 1998). A diskurzusjelölők használata szempontjából egyébként ezekben a párbeszédekben más informálisabb szövegtípusokhoz hasonlóan magas számban szerepelnek ezek a nyelvi elemek (vö. SCHIRM 2019), közülük is kiemelten nagy számban a vélemények megfogalmazásakor a *hát*, illetve a jellemzésekkor az *ilyen*. Ezek mellett — egy-egy kiugró egyéni használatától eltekintve — jóval kisebb arányban használták a *mondjuk*, az *ugye*, és csak egy-egy esetben a *szóval* és az *egyébként* diskurzusjelölőket.

Mindez persze nyilvánvalóan nem csak a térről való kommunikációt jellemzi, hanem általánosabb kommunikációs tendencia, amely ebben a szituációban is megjelenik. Ugyanígy általánosabb tendenciákkal esik egybe, hogy egyes párok esetében a résztvevők férfi tagja több esetben hozta meg a végső döntést a csoportok elnevezéseiről, illetve a prototípusok kiválasztásával kapcsolatban, mint a női tag. A nők ugyanakkor hosszabban fejtették ki a képekről a véleményüket, bizonytalanabbak voltak a csoportok megalkotásánál, mindkét egyenemű női páros kifejezetten törekedett egy „jó” megoldás elkészítésére. Ugyanakkor az is jellemző, hogy általában a nők ítélték nehezebbnek a feladatot.

- N (52): Nem volt nehéz. Közepes, ötös.↓
- F (57): Könnyű volt.↓
- Én: És mi okozott nehézséget, hogy ha nem volt könnyű?↑
- N (52): Sok volt a kép, és van amit több helyre is be tudtunk volna tenni.↓
- N2 (24): Ez jó nehéz feladat.↓
- Én: Köszönöm szépen.↓ Milyennek éreztétek a feladatot?↑
- N2 (24): Nehéznek.↓
- Én: Miért volt nehéz?↑
- N2 (24): Hát mert nehéz volt csoportosítani, és mindig mikor megtaláltuk a prototípust azután is nehéz volt, mert az egyik még mindig nem illett bele a csoportba.↓ Nekem.↓

Mindez a kategóriaalkotás rugalmas jellegét is explicitté teszi. Maguk a résztvevők is többször megfogalmazták, hogy többféle besorolást is lehetségesnek és jónak tartanak.

3.2.2.2. A helyek nyelvi konstruálása. A helyek csoportosításához a helyek nyelvi jellemzésével jutottak el a résztvevők, ami jó lehetőséget ad a helyek fogalmi és nyelvi konceptualizációjának vizsgálatához.

Lényegében két alapvető eljárással éltek a párok. Az egyik út, hogy az egész feladat során egy alapvető szempontot érvényesítenek a helyek konceptualizációjában, amint azt az első páros tette: náluk ez a szempont a víz megléte, illetve hiánya volt, a többi helyet is ehhez képest értelmezték. Vö. a képek leírásában a csoportosítás során: *víz meg erdő; amin nincs víz csak erdő; táj ahol nincs folyó tó; mező; patak folyó; víz de nem tenger; hegység víz; ezek inkább ilyen folyó patak tó vagy tenger; tenger sziklával; tengerből sziklával vagy folyó; sima tó; természeti képződményekben hasonlít; szikla; vizes erdős; vízfolyásos kis tó; sziklás vizes.* A víznek a kitüntetett szerepe a különféle helyek értelmezésében másoknál is előkerül, még ha nem is érvényesül az egész feladat megoldása során végig. Vö. a nyolcadik pár leírásait: *lehet vizesést csinálni; lehet hegyeset; egy hegy is meg egy víz is; ez csak hegy magába; hegy vízzel, ez meg hegy víz nélkül; víz nagyjából sík felületen; vannak még ezek a növényzetesek; kettőn meg nincs növényzet; kopárok; sivatagosabb; talán még egy ilyen dombvidékes.*

A másik eljárás, hogy többféle helyfogalommal operálnak a párok, nincs egy kitüntetett szempont, amit végig alkalmaznának; ehelyett egyik fogalmi kategóriáról váltanak a másikra. Vö. a második páros jellemzéseit: *ilyen virágos rét; sík rétek; ez inkább ilyen dombos; ilyen sík tó; ez lehet ilyen tó folyó; de azok ilyen hegyi meg ilyen erdő; folyó állóvizet szedjük-e külön; tenger óceán; ilyen erdei folyó; ez ilyen köves; ilyen kopár köves; sziklás tengerhez vagy sziklás részekhez; az ilyen vulkanikus meg hegy; ezek ilyen hegyek; hegyes-dombos az ilyen zöldes hegy meg ilyenek; ilyen síkság; ez ilyen zöld meg vízesés.*

A feladatmegoldást kísérő párbeszéderek a helyreprezentációk további sajátosságaira is rávilágítanak. A résztvevő egynemű női párok beszélgetésében igen jellemző volt a helyek valamihez való társítása, ami más felállásokban jóval kisebb arányban vagy egyáltalán nem jelent meg. Ezek az asszociációk többek között tévésorozatokhoz (pl.: *Fekete-erdei klinika*, *H₂O: Egy vízcsepp elég*), emlékképekhez (pl.: *ausztriai nyaralás*; „Ez szerintem a *Tiszára* hasonlít”; „Olyan kis *Szalajka-vízesés-szerű*.”), érzésekhez (pl.: *nyugalom*) kapcsolódtak.

- N1: Én ezeket párosítanám össze, mert ezek egy helyen vannak.↓ Ez *Nagyhuta*.↓
- N2: Dehogyan *Nagyhuta*.↑
- N1: Nem *Nagyhuta*, de érted.
- N1 (27): Nekem erről a *Fekete-erdei klinika* jut az eszembe. Nem tudom. Ez inkább ilyen kirándulás, vagy nyaralás.
- N2 (27): Hát akkor *naplemente*.
- N1 (27): Ez nekem *nyugalom*.
- N2 (27): Akkor *naplemente* és *nyugalom*? Vagy *nyugalom naplementekor*?
- N2 (27): *Virágos mező*? Vagy *virágos tér*?
- N1 (27): *Windows háttérkép*.
- N2 (27): Nem, a *Windows háttérkép* az sima zöld volt, nem volt rajta sárga virág. Az az XP vagy nem tudom melyik.
- N2 (24): Szerintem az mehet az ilyen *tavakhoz*.↓
- N1 (22): Jó.↓
- N2 (24): Mert az egyiknek olyan *Hawaii* feelingje van, olyan kis *Malibu*, a másiknak meg olyan (...)↑ nem tudom elmagyarázni ilyen kis (...) jó ott túrázni.↓

Hogy ez a fajta a nyelvi viselkedés mennyire jellemző, és kik körében az, mindenképpen érdemesnek látszik tovább vizsgálni.

3.2.2.3. Helynevek használata. Különösen tanulságos lehet a beszélgetésekben előforduló tulajdonnevek használatának tanulmányozása. A nevek, azon belül a helynevekre irányuló névkutatáson belül ugyanis egyre gyakrabban fogalmazódik meg, hogy azon túl, hogy ezeket a nyelvi elemeket önmagukban vizsgáljuk (a nyelvi arculatukat, a névadás motivációját stb.), fontos lenne azt is elemezni, hogy valós beszélgetések során hogyan használják ezeket a beszélők.

Erre láthatunk példát ELWYS DE STEFANI kutatásában (2016), a hazai névkutatásban azonban egyelőre inkább csak az igény fogalmazódott meg a nevek diskurzusban való használati sajátosságainak a feltárására.

Érdeemesnek látszik ezért erre a szempontra is tekintettel lennünk a párbeszéd elemzése során. Ugyanis noha a feladat nem erre irányult, de a beszélgetések során a résztvevők egy része, kizárólag a nők (főként az egyenmű párosban, de vegyespárokban is előfordult), helyneveket is használtak: *Nagyhuta*, *Grand Canyon*, *Alpok* és *Hortobágnak* a mixe, *Ausztria*, *Hawaii*, *Malibu*, *Mars*, *Szilvásvár*, *Szoboszló*, *Amerika*, *Tisza*, *Szalajka-vízesés*. A feladatban felhasznált fotókon látható képek egy hasonló vizuális képzetet, illetve a hozzá kapcsolódó helynevet aktiváltak, s ez olyan erőteljes asszociáció volt, hogy fontosnak tartották ezt el is mondani. A helyneveket ebben az esetben tehát nem megnevező funkcióban használták, hanem a hasonlóság kifejezésére.

- N1: Ez *Nagyhuta*.
- N2: Dehogyan *Nagyhuta*.
- N1: Nem *Nagyhuta*, de érted.

Máskor explicitebben jelenik meg, hogy itt csak a hasonlóság jelzéséről van szó: „Ezek kevesen vannak, ezek vízesések. Olyan kis *Szalajka-vízesés*-szerű.”

A helyneveknek ez a funkciója jól magyarázható a kognitív nyelvészet közelítésmódjával. A neveknek eszerint komplex jelentésszerkezete van, melynek szerves részét képezik a név jelöltjéről meglévő ismeretek (RESZEGI 2022: 45–49), ennek részeként pedig a jelöltről meglévő vizuális képzetek is, melyek származhatnak saját tapasztalatból, de másodlagos forrásokból is, s ezen belül akár beszélgetésekből kiépülő sematikus reprezentációkkal is számolhatunk (RESZEGI 2018). A neveket pedig akár a jelölthöz való felismert hasonlóság kifejezésére is használhatjuk (a nevek szituatív vagy kontextuális jelentéséhez lásd RESZEGI 2022: 54–56).

3.2.3. A helyek kategorizációjának tanulságai

A csoportosítási feladatban egészen különböző számú csoportot hoztak létre az egyes párok: volt olyan pár, amelyik 5 csoportba sorolta az ötven képet, volt, ahol 12 csoportot alkottak, lásd az alábbi táblázatot, melyen szürkével jelöltem a nem helyfajta megjelölő kategóriaelnevezéseket (kékek a vizek, barnák a kiemelkedések, zöldek a növényzettel kapcsolatos megjelölések). Ezek a számok egyébként lefedik a KLIPPELék által kapott átlagokat (ahol az egyéni online megoldások átlaga 5 volt, a párosoké 13,5), de egyúttal azt is mutatják, hogy a páros feladatmegoldás során inkább több kategóriát alkotnak a résztvevők (6,75).⁷

⁷ A csoportnevek sorrendje nem a csoportosítás menetét tükrözi (ehhez lásd alább a földrajzi köznevek előfordulási sorrendjét a párbeszédekben), hanem a második, névadási feladat rész megoldásainak sorrendjét.

F(59)-N(56)	F1(20)-F2(28)	F(57)-N(52)	F(8)-L(11)	N1(27)-N2(27)	N1(22)-N2(24)	F(6)-L(6)	F(61)-N(63)
6 csoport: 1. sziklák ⁸ 2. naplemente 3. horizont 4. mező 5. víz 6. fennsík	7 csoport: 1. tenger, óceán 2. zöld táj és folyó 3. kisebb tavak 4. síkság 5. sziklás hegyek 6. erdei folyóvizek 7. zöld dombok	8 csoport: 1. tenger 2. folyó 3. vizesés 4. hegyek 5. síkság 6. állóvíz 7. dombság 8. égi jelenség	5 csoport: 1. tenger, tó 2. folyó 3. hegyek, dombok 4. rét 5. síkság	12 csoport: 1. patak 2. ausztriai nyaralás 3. tenger 4. körforgás 5. vízfolyás 6. nyugalom naplementekor 7. virágmező 8. túrázás 9. sziklavidek 10. vízililiom 11. völgy 12. mezőgazdaság	9 csoport: 1. Mars 2. mező 3. folyó 4. hegység 5. tó 6. vizesés 7. tengerszoros 8. Amerika 9. tenger	6 csoport: 1. virágos kert 2. napocska 3. ég és víz 4. kalandozás 5. fatévedés 6. nagy kőves	6 csoport: 1. vizes síkvidék 2. terméketlen táj 3. síkvidéki életképek 4. dombok és hegyek 5. vizesés-sek 6. hegyek és vizek

A csoportosítások elemzése során érdemes a prototípusokat is alaposabban megvizsgálni. A kiválasztott prototípusok és a csoportok elnevezései a következő módon alakultak az egyes csoportok esetében:

F(59)-N(56)

F1(20)-F2(28)

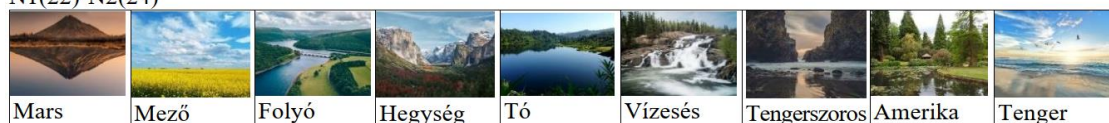
F(57)-N(52)

N1(27)-N2(27)

N1(22)-N2(24)

F(8)-L(11)

F(6)-L(6)

F(61)-N(63)

A prototípusok számos esetben megegyeztek, az alábbi táblázatban látható, hogy hányszor, illetve mely párosok választották az adott képet prototípusnak. Az elnevezések során is megfigyelhetünk hasonlóságokat, hiszen gyakran az elnevezések szinonimáit használták a résztvevők pl.: *mező-rét*. Illetve akadtak azonos elnevezések is, pl.: *hegyek, folyó, tenger* – ezek minden esetben ugyanolyan formában jelentek meg.

 <i>Naplemente</i> F(59)-N(56) <i>Nyugalom naplementekor</i> N1(27)-N2(27) <i>Nagy köves</i> (F(6)-L(6))	 <i>Mező</i> F(59)-N(56) <i>Rét</i> F(8)-L(11)	 <i>Víz</i> F(59)-N(56) <i>Erdei folyóvizek</i> F1(20)-F2(28)	 <i>Fennsík</i> F(59)-N(56) <i>Dombság</i> F(57)-N(52) <i>Völgy</i> N1(27)-N2(27) <i>Dombok és hegyek</i> F(61)-N(63)	 <i>Zöld táj és folyó</i> F(59)-N(56) <i>Vizes síkvidék</i> F(61)-N(63)
 <i>Sziklás hegyek</i> F1(20)-F2(28) <i>Hegység</i> N1(22)-N2(24)	 <i>Állóvíz</i> F(57)-N(52) <i>Tenger, tó</i> F(8)-L(11) <i>Ausztiai kirándulás</i> N1(27)-N2(27) <i>Kalandozás</i> F(6)-L(6)	 <i>Hegyek</i> F(57)-N(52) <i>Hegyek, dombok</i> F(8)-L(11)	 <i>Vízesés</i> F(57)-N(52) <i>Vízfolyás</i> N1(27)-N2(27)	 <i>Égi jelenség</i> F(57)-N(52) <i>Síkság</i> F(8)-L(11)
 <i>Folyó</i> F(57)-N(52) <i>Folyó</i> F(8)-L(11) <i>Folyó</i> N1(22)-N2(24)	 <i>Mezőgazdaság</i> N1(27)-N2(27) <i>Napocska füves</i> F(6)-L(6) <i>Síkvidéki életképek</i> F(61)-N(63)	 <i>Vízilom</i> N1(27)-N2(27) <i>Amerika</i> N1(22)-N2(24)	 <i>Virágmező</i> N1(27)-N2(27) <i>Mező</i> N1(22)-N2(24) <i>Virágos kert</i> F(6)-L(6)	 <i>Tenger</i> N1(27)-N2(27) <i>Tenger</i> N1(22)-N2(24)

A megoldások és a beszélgetések alapján az látszik, hogy a különböző helyfogalmak **kognitív szálenciája** eltérő. Mind az nyolc beszélgetésben meghatározó a vizeknek és a földfelszín konkrét elemeinek, a kiemelkedéseknek a kategorizálása, ezek az elsők között jelentek meg a

képek csoportosítása kapcsán. Vö. a földrajzi köznevek elhangzásának sorrendje a párok beszélgetéseikben:

1. erdő, folyó, tó, tenger, mező, patak, hegység, szikla, tengeröböl, vulkán, hegy, hegyoldal, rét fennsík, folyódelta, torkolat, völgy (17)
2. rét, domb, tó, folyó, hegy, erdő, állóvíz, tenger, óceán, pocsolya, szikla, vulkanikus, síkság, vízésés, folyóvíz (15)
3. folyó, zuhatag, vízésés, domb, völgy, szikla, rét, patak, tenger, mező, síkság, állóvíz, dombság (13)
4. (víz), pusztta, folyó, tenger, állóvíz, erdő, tó, domb, hegy, (sár), síkság, mocsár, vízésés (12)
5. tengerpart, mező, erdő, patak, tó, folyó, hegy, sziget, gleccser, tenger, vulkán, szántóföld, tarló, pusztta, erdő, szikla, völgy (17)
6. tenger, tó, vízésés, pocsolya, köves, tűzhányó, folyó, mező, dimbes-dombos, erdő, pusztta, hegység, szoros, vízésés (13)
7. föld, (víz), hegyes, (földdarabkás), szikla, erdő, farm, sivatag, tengerpart (8)
8. vízésés, hegy, víz, sziget, sík, tenger, sivatag, pusztta, dombvidék, domb, termővidék, zúgó (12)

Fontos tulajdonságjegyként (megkülönböztető jegyként) tűnt fel emellett a növényzet megléte vagy hiánya, amint azt az alábbi beszélgetésrészlet mutatja:

- N1: Ez ilyen *virágos-mezős*.↓ Ez is ilyen *erdő, patak*.↓
- N1: Nekem ez *repce*.↓ Mert ezen a kettőn repce van. ↓
- N2: Hát de ezeken meg nem repce van. ↓
- N1: Hát de sárga virág. ↓
- N2: *Virágos mező?* ↑ Vagy *virágos tér?*↑

Emellett felmerült még, főleg a prototípusok kiválasztásánál a természetes és mesterséges helyek elkülönítése is, a természetes helyek preferálásával, pl.:

- F2: Vagy kisebb *tavak és tó*, igen jó akkor lehet akkor ilyen kisebb –.↓
- F1: Nekem az így ez szerintem vagy az.↓
- F2: Az ilyen *mesterségesnek* tűnik, ez *természetesebb* az jobb aha.↓

Noha a fotók alapján a földfelszín konvex elemei, a völgyek is előkerülhettek a megoldásokban, azonban mindössze három párbeszédben jelent meg ez a fogalom, azaz ennek a kognitív szálenciája lényegesen kisebb. A völgyek ugyan a szervesen összekapcsolódnak a kiemelkedésekkel, ezeknek a helyeknek a percepciója során mégis a kiemelkedésként való értelmezés dominál.

A csoportosítás során számos további általánosabb jegyre is tekintettel voltak a résztvevők: méret, színek („Hát vagy] ez, ez is elég *nagy*”; „És még itt van, amit nem tudtunk elrendezni. *Nagyon kékek*.”; „Ez nekem ilyen *barnás*.”), valamint az ég, szivárvány stb. (Viszont lehet *naplemente* ez is, csak legalábbis *színben nagyon hasonlóak, bár témában nem*”; „Itt szerintem még

lehet az is megkülönböztető jegy, hogy *égbolt*.”), azaz a teljes vizuális látványt egészen szemlélték, s nem csupán magára a helyre fókuszáltak. Emellett például a hely hangulata is befolyásolta a feladatmegoldást, ismét csak elsősorban a prototípus kiválasztásánál („Ezek olyan barátságtalanok, vagy nem tudom, ez meg olyan nyugodt, meg ilyen”; „És melyik legyen?” – „Vagy ez, vagy ez. Ez olyan idillibb.”; „Szerintem nem, mert jókat lehet itt túrázni.”; „Nem, de az is ilyen szép.”). Többen egyébként a feladatmeghatározás ellenére is nem annyira a helyfajtákra fókuszálva oldották meg a feladatot, hanem a konkrét helyek/képek valamely speciális aspektusát helyezték előtérbe, pl. színek, naplemente.

A **megalkotott kategóriákat és a csoportosítást** tekintve nincsenek teljes átfedések, noha vannak egyezések, de az ötven fotót tekintve egészen különböző megoldásokat kaptam, különböző fogalmi jegyekre fókuszálva hajtották végre a feladatot, bár ezen belül a víz és a kiemelés motívuma minden csoportban meghatározó volt.

A **gyerekek megoldásai**. A két iskolás gyerek a felnőttekhez hasonlóan oldotta meg a feladatokat. Ők készítették el a legkevesebb csoportot, a legtöbb képpel, azonban a csoportok összetétele nagyban egyezett a felnőttek megoldásaival. Gyorsabban dolgoztak, nem gondolkodtak annyit a csoportok megalkotása közben, mint a felnőttek. Az ő esetükben nem láttam azt, hogy bizonytalanok lennének a megoldásukban, nem próbáltak egyetlen tökéletes megoldást megalkotni. A beszélgetés során használt földrajzi köznevek száma nem tér el a felnőttekétől (12), s az aktivált szókészlet is átfed a felnőtt párokéval. Ami megemlíthető esetleges különbségeként, az inkább a szókészletben mutatkozik meg: gyermeknyelvi formák jelentek meg, pl. a *tó* kicsinyítő képzős változata, a *tavacska*, illetve a *dimbes-dombos* alak használata, bár ez utóbbi a felnőttek beszélgetése során is előfordult néha. Úgy tűnik tehát, hogy nincs kirívó különbség az iskolás korú gyerekek és felnőttek térről való kommunikációja között — legalábbis ebben a feladathelyzetben. Épp ezért tűnt érdemesnek óvodásokat is bevonni a vizsgálatba, a téri fogalmi kategóriák ugyanis ebben az életkorban kezdenek alakulni.

A két óvodás gyerek is hasonlóan oldotta meg a feladatot, azonban az ő párbeszédükben sokkal erőteljesebben jelen voltak a gyermeknyelvi formák, pl. *napocska*. A képek csoportosítása közben számos helyfogalmat használtak, s azok mentén, illetve a felnőttekhez hasonló szempontok (víz, fa, virág jelenléte) alapján igyekeztek kialakítani a csoportokat. A beszélgetés során aktivált szókészletük alapján úgy tűnik, hogy a természeti környezethez kapcsolódó alapvető helyfogalmak és az azt jelölő szókészlet erre az életkorra már kialakulnak (*föld*, (*víz*), *hegyes*, (*földdarabkás*), *szikla*, *erdő*, *farm*, *sivatag*, *tengerpart*). Ez megerősíti a korábbi, más módszerekkel végzett vizsgálatok eredményeit (vö. pl. RESZEGI 2023). Az alapfogalmak megjelölésén túl azonban specifikusabb helyfajták, pl. vízfajták azonban nem fordulnak elő náluk,

s összességében ők aktiválták a legkevesebb földrajzi köznevet a beszélgetés során, illetve például a *mező*, *rét* helyett inkább körülírást használtak: *virágos* [hely].

A csoportok kialakítása és a prototípusok kiválasztása után a csoportok elnevezésekor sokkal inkább arra az egy képre fókuszáltak, nem az egész csoportot vették figyelembe. Az elnevezések során már sokkal kevésbé jelentek meg a korábban használt helyfogalmak, és bár gyakran kimondták azt, hogy mi alapján állt össze a csoport, végül valami egészen más elnevezéssel illették a csoportot. Erre példa az alábbi beszélgetés:

- L (6): Ez szerintem az *erdős* volt, nem?↑
- F (6): Igen.↓
- L (6): Kirándulás.↓
- F (6): Fatévedés.↓
- Én: Fatévedés?↑ Az micsoda?↑
- L (6): Hát szerintem, hogy eltévedünk a fák között, úgy hívjuk inkább, mert úgy egy kicsit könnyebb lesz megérteni.↓

Ez a példa azt is mutatja, hogy gyakran a gyermeki fantáziát használva alakítottak ki új, nem létező szavakat.

Továbbá fontos említést tenni arról is, hogy a prototípusok keresése során gyakran az alapján választották ki az adott csoportot legjobban jellemző képet, hogy milyen számban voltak jelen a képeken az ismertetőjegyek, például:

- F (6): *Túl virágos*.↓ Az jó név nem?↑
- Én: *Túl virágos*? ↑
- L (6): Hát, ha fiúsan gondolkozunk.↓
- F (6): Miért? ↑ Hát nézd *mennyi virág*!↑
- L (6): De ez csak akkor, ha fiú vagy.↓

Gender szempontú elemzés. A prototípusok megtalálása során nem csak a gyerekek próbálkoztak ilyen módon megkülönböztetni a képeket. A második női páros szintén igyekezett a legjellemzőbb képet valamilyen ismertető jegy alapján kiválasztani, például:

- N1(22): Hát ez.↓ Jó akkor a *vízesés*ünk megvan.↓ És akkor ők a *tengerszoros*?↑ És akkor melyik a szorosabb?↑
- N2(24): Ez olyan mérgesebb, de ez szorosabb.↓
- N1(22): Igen, tehát ez még barátságtalanabb. ↓

A kategóriák számát és elnevezését illetően azonban nem mutatkozott különbség az egy-nemű és a vegyes párok megoldásai között.

3.3. Összegzés

Az alkalmazott módszertan komplex elemzést tesz lehetővé a térről való kommunikáció és a téri fogalmak vonatkozásában, a vizsgálatba azonban nyilvánvalóan jóval nagyobb számú

adatközlő bevonására van szükség ahhoz, hogy az eredmények valamennyire általánosíthatók legyenek. A vizsgálat emellett további elemzéseket is lehetővé tesz, megfelelő számítógépes programmal például a csoportok elemeinek átfedése is feldolgozható, ezáltal még világosabb képet alkothatunk a fogalmak szerveződéséről.

Az mindenesetre már most látszik, hogy a téri fogalmi kategóriák nem minden vagy semmi jellegűek, és nincsenek egyértelműen domináns kategóriák, amelyeket ilyen típusú feladathelyzetben általánosan használna valamennyi beszélő (noha egyes helytípusok kognitív szálenciája feltűnőbb). Ehelyett több alapvetőnek mutatózó tulajdonságjegy (földfelszíni domborulat, víz, természetes vs. mesterséges, növényzet megléte vagy hiánya), illetve számos további esetlegesebb jegy alapján aktuálisan alakították ki a csoportokat. A prototípusok között voltak átfedések, de nem volt egy olyan kép, ami például egyértelműen „a hegy” képviselője lenne. Mindez jól magyarázható a kognitív nyelvészet felfogásával a fogalmi reprezentációkról (TOLCSVAI NAGY 2017, RESZEGI 2022: 102–104).

A párbeszéd elemzése segít feltárni a kategóriaképzés szempontjait, a tipikalitási feltételeket, valamint a kategóriaképzés stratégiáit. És feltárható az is, hogy mely kategóriák azok, amelyekben könnyebben választanak prototípust, és melyek azok, amelyekben nem. Egyértelműen látszik, hogy a téri fogalmi kategóriák rugalmasan alakulnak, ami megerősíti a képcsoportosítási feladat megoldásainál talált eredményeket. Az is megmutatkozott, noha további vizsgálatot igényel, hogy a női résztvevők sokkal inkább törekedtek egy „jó” megoldásra; emellett sokkal több asszociációt használtak tévésorozatokkal, illetve emlékekkel kapcsolatban; továbbá hosszasan beszéltek meg a döntésüket, gyakrabban kérdeztek vissza a férfi résztvevőktől eltérően.

A képcsoportosítási feladatnak mindezen túl fontos pozitívuma, hogy már óvodások körében is használható. Az óvodások bevonásával pedig az is kimutatható, hogy a természeti helyek alapfogalmai és a hozzá kapcsolódó szókészlet erre az életkorra már kialakul, de a specifikusabb fogalmak használata még nem jellemző (legalábbis a vizsgálatba bevont gyerekeknél). Több óvodás bevonásával, illetőleg a párbeszéd elemzésével esetlegesen az életkori csoport fogalmi rendszerének további jellemzői is feltárhatók.

4. Útbaigazítások elemzése

A páros képcsoportosítási feladat mellett mindenképpen érdekesnek láttam további módszerrel is vizsgálni a térről való kommunikációt, az előbbi feladathoz képest természetesebb beszédhelyzetekben, olyan vizsgálati eljárással, amellyel a téri kogníció más aspektusai is elemezhetők. Erre megfelelőnek tűnt az útvonalleírások elemzése, melyek révén feltárható, hogy a beszélők hogyan kapcsolódnak a térhez, milyen módon fejezik ki azt, hogy hol helyezkednek el a térben; illetve milyen kifejezéseket használnak a tájékozódás során, hogyan használják a mentális térképüket az útvonalkeresés, tájékozódás során. A téri orientáció, a bennünket közvetlenül körülvevő világban való tájékozódás ugyanis a mindennapjaink szerves része, s hasonlóan az ezekről való kommunikáció. Az útbaigazításos helyzetek lehetővé teszik a navigációs stratégiák egyidejű vizsgálatát a viselkedésben és a nyelvben (vö. TENBRINK–WIENER 2007: 404–405, módszerüket kognitívan motivált diskurzuselemzésnek — cognitively motivated discourse analysis — nevezik).⁸

HOCHBAUER MÁRIA meghatározásában „Az útvonalleírások olyan írott vagy szóbeli utasítások, amelyeket a többszereplős navigáció során fogalmazunk meg azzal a szándékkal, hogy térbeli eligazítást adjunk valakinek, segítsünk eljutni A pontból B pontba. Az útbaigazítás kommunikációs folyamata jól meghatározott forgatókönyv szerint zajlik. Valaki (az útbaigazítás címzettje) A kiindulópontban szóbeli útbaigazítást kér valaki mástól (a beszélőtől) B célpont eléréséhez. Ha a kérdezt ismeri és lokalizálni tudja az elérendő célpontot, illetve ha elegendő tudással rendelkezik az A pontot B ponttal összekötő útvonalról, feltehetően eleget tesz a kérésnek. Az elérési útvonal rendszerint tartalmazni fog tereptárgyakat vagy tájékozódási pontokat, irány- és távolságmegjelöléseket, illetve az irányváltáshoz szükséges döntési pontokat. Tereptárgynak vagy támpontnak tekintünk minden olyan vonatkoztatási pontot, amely a navigáció során felhasználható (például épületeket, utcákat, útkereszteződéseket, természeti képződményeket).” (2010: 101–102).

A tájékozódási pontok ugyanakkor ezekben az ún. útvonalra irányuló kommunikációs epizódokban (ALLEN 2000: 334) részben a LYNCH-féle meghatározástól eltérően értelmeződnek: mintegy alcélként funkcionálnak, melyek egy meghatározott útvonalon tartják az utazót a kiinduló és a célpont között. Az utak olyan főnévi szerkezetekkel leírt térrészek, melyek a mozgás lehetséges csatornáiként működnek. Megjelennek még a választási pontok, amiket szintén főnévi szerkezetek fejeznek ki, melyek olyan helyekre utalnak, amelyek választásokat tesznek lehetővé a további útvonal szempontjából (tipikusan kereszteződések) (ALLEN 2000: 334).

⁸ Az útvonalleírások megfogalmazását kognitív műveletek sora előzi meg: a környezetről meglévő téri tudás aktiválása, az útvonal megtervezése, ezt követi a megfogalmazás (WIENER és mtsai 2008: 852).

Mindezen túl fontos szerepe van az útvonalon lévő környezeti elemek közötti kapcsolatot, ott levést kifejező és a mozgást kifejező igéknek is, valamint az irány- és távolságjelölő nyelvi elemeknek (vö. ALLEN 2000: 334).

Az útvonalleírások elemzésével azt vizsgálják, hogy a beszélők nyelvi reprezentációi milyen mértékben tükrözik az útvonalkeresési elemeket (tereptárgyak, a tér feldarabolása, szegmentálás, döntési pontok, perspektívaválasztás stb.), ezek ugyanis a kogníció és a nyelv szempontjából egyaránt jelentősek (vö. pl. ALLEN 2000, DENIS et al. 1997). Mindezek mellett vizsgálják az útvonalleírások pontosságát és hatékonyságát is. Az ezzel a módszerrel gyűjtött spontán beszédprodukciók elemzése révén tehát felderíthetők egyrészt a navigációs stratégiák és az ezekkel párhuzamosan használt kommunikációs stratégiák, másrészt feltárható, hogy milyen kapcsolat van a navigációs viselkedés és a nyelvhasználat között.

Az útbaigazítás emellett a helynevek természetes említési lehetőségét is biztosítja, azaz feltárható, hogy helyekről beszélve mikor, milyen helyzetekben említjük a nevüket, mikor van funkciója a helynévnek a tájékozódásban, illetve hogy milyen funkciója van. Vizsgálható továbbá az is, hogyan miként viselkednek a helynevek természetes szöveggörnyezetükbe ágyazva, milyen grammatikai és milyen pragmatikai tulajdonságaik lehetnek (vö. HOCHBAUER 2010: 108–109).

Ezt a módszert alkalmazta HOCHBAUER MÁRIA kistelepüléseken, s a felhasznált sémák mellett a téri referenciakeretet is vizsgálta (2010). BÉKE ZSANETT egy kisvárosban vizsgálódott ezzel az eljárással, ismerősöket és ismeretleneket is bevonva, s azt találta, hogy amikor a résztvevők nem ismerték az adatgyűjtőt, kevesebb helynevet használtak, hiszen nem alapozhattak arra, hogy ismeri az adott helyek neveit. Összességében pedig a főutak, nagyobb utak jelentették a legtöbb esetben a támpontot mindkét szituációban (2012: 14–16).

Az útbaigazítási szituációk kapcsán a befogadó oldalát is vizsgálják. Az útmutatások megértése és követése során a hallgató cselekvési tervet készít a verbális produkció alapján, és erre alapoz az útja során (ALLEN 2000: 333). Azaz az úti cél megtalálása a beszélővel együttműködésen alapuló, célirányos kommunikációs folyamat eredménye.

Magam a továbbiakban az útvonaladásra, annak nyelvi vonatkozásaira fókuszálok, ezek révén ugyanakkor — mint láttuk — a mögöttes kognitív folyamatokra is következtethetünk.

4.1. Saját vizsgálat

4.1.1. A vizsgálat körülményei

A vizsgálat során több különböző helyhez kértem útbaigazítást, s minden esetben törekedtem arra, hogy a résztvevők olyan feladatot kapjanak, melynek során lehetőségük van komplex

útvonalleírást adni. A megjelölt úticélok a következő debreceni helyek voltak: *Fórum, Tesco, vasútállomás, Debrecen Pláza, Csokonai Színház, egyetem* 'Debreceni Egyetem főépülete', *Malompark, Főnix Csarnok, Nagyerdei Stadion, buszpályaudvar*.

A beszélgetéseket minden egyes alkalommal rögzítettem (az interjúalanyok engedélyével), a beszélgetések átirata a Mellékletben olvasható (a résztvevők nem beazonosíthatók). Az adatközlők nem és életkor szerinti megoszlása a következő volt: 9 nő és 11 férfi, az életkorukról konkrét adataim nincsenek, de körülbelül 20-80 éves kor között vegyesen voltak a segítségemre. Minden megkérdezett alany ismeretlen volt számomra.

Valamennyi megkérdezett ismerte a keresett helyet, és el tudta magyarázni valamilyen formában, hogy hogyan jutok el oda. Ehhez különböző stratégiákat alkalmaztak, jellemzően egyszerű szóbeli leírást adtak, az irányok mutatasával, és azt magyarázták el, hogy gyalogosan hogyan érem el a célokat. Két alkalommal a telefon is előkerült segítségként, két 20-25 év körüli férfi mutatta meg a térképet is bevonva az úticélom eléréséhez legmegfelelőbb útvonalat. Három esetben — távoli úti célok kapcsán — javasolták a tömegközlekedés használatát. Egy 20-25 év körüli nő a kettes villamost, egy 70-80 év körüli nő a buszmegállóba küldött, és még azt is megemlítette, hogy a „43-as nem jó”, és egy 70-80 év körüli férfi javasolta az egyes villamost.

4.1.2. Az útvonalleírások elemzése

Mielőtt elkezdtem volna a párbeszéd elemzését, magam is részesévé váltam egy spontán útbaigazításnak, amelyet az elhangzott tájékoztatás után gyorsan lejegyeztem, mintegy kiindulásként a további elemzésekhez. Ennek kapcsán is megmutatkozott BÉKE ZSANETT vizsgálatának tanulsága, mely szerint kevesebb helynevet használunk abban az esetben, ha feltételezésünk szerint a helyet nem ismerő résztvevővel találkozunk. Az alábbi módon zajlott az útbaigazítás:

- 20-25 év körüli férfi: *Szia!↑ Az egyetem Műszaki Kara errefele van?↑* (1)
- Én: *Szia!↑ Igen, itt egyenesen kell menni↑, ott lesz egy templom↑, utána is egyenesen kell menni, és azt hiszem, az első utca balra.↓* (2)
- Férfi: *Értem, (3) köszönöm! Szia!↓* (4)

Az irányok (*egyenesen, balra*), illetve egy tájékozódási pont (*templom*) mellett a térre és temporalításra utaló elem (*utána*) segít a tér-idő viszonyok összerendezésében. Helynevet viszont nem használtam.

4.1.2.1. Az útvonalleíró kommunikációs epizód szerkezete. A fenti beszélgetés is mutatja továbbá, hogy az útvonalra irányuló kommunikációs epizód négy szakaszra tagolható: kezdeményezés (fent 1), útvonalleírás (2), megerősítés (3) és zárás (4) (ALLAN 2000: 334). A mi szempontunkból a leglényegesebb maga az útvonalleírás. Ennek során a beszélők egy olyan útvonalat konceptualizálnak, amely segíti a beszédpartnert az érintendő objektumok mentális összerendezésében, s ezt igyekeznek nyelvileg is megkonstruálni.

Ennek során a vizsgált minták alapján egyértelműen az látszik, hogy a beszélő a bizonytalanság csökkentésére törekszik, azaz minél egyszerűbb és egyértelműbb útvonalat igyekszik adni. Ennek egyik megvalósítási módja például, hogy igyekeznek világosan megjelölni, mely választási pontokkal találkozódik majd a hallgató, és ott hogyan kell eljárnia.

4.1.2.2. Az útvonalleírás elemei. Az útvonalak leírásakor különböző elemekre támaszkodunk:

- az irányok,
- a tereptárgyak vagy támpontok,
- a távolság megjelölése,
- az elnevezések,
- és a mozgást vagy adott helyen levést kifejező igék.

Jellemzően ezek együttes használatával konstruálták meg az útvonal leírását. De arra is volt példa, hogy a különböző lehetőségek közül csak egy-kettő (irányok és igék) használatával oldották meg a feladatot. Azaz ezek a leginkább fontos, nélkülözhetetlen részei az útvonalleírásoknak. A továbbiakban elsőként az útvonalleírások **tipikus elemeinek** jellemzőit tekintem át.

Irányok. Az útbaigazítások során szinte minden beszélgetés alkalmával előkerült a *balra* és *jobbra*, illetve az *egyenesen* határozószó is, emellett szerepelt még a *lefelé*, *visszafelé*, *szemben*. Több beszélgetés alkalmával pedig csak ezek az irányjelzések hangzottak el, a téri objektumokat megjelölő nominális szerkezetek pedig teljességgel hiányoztak (sem tájékozódási pontok és fordulópontok, sem utcák megjelölései nem kerültek elő az útbaigazítás során). Például:

- Én: *Szia!↑ Ne haragudj, a vasútállomás fele merre kell menni?↑*
- Nő: *Menj egyenesen↑ és ott balra lesz, majd meg fogod látni.↓*
- Én: *Rendben, köszönöm szépen!↓*

Úgy tűnik, hogy a nem túl távoli helyekhez való elirányítás kapcsán olyanok számára, akikről azt feltételezik, hogy nem ismerik a várost, ez a legegyszerűbb módja az útbaigazításnak. Mivel minden ilyen beszélgetés nagyon rövid volt, az irányok az útbaigazítás gyorsaságát is eredményezhetik, nem kellett hosszas beszélgetésbe bonyolódni.

Tereptárgyak vagy támpontok. A 20 résztvevő közül 15 alkalmazta a különböző tájékozódási pontok, viszonyítási pontok megjelölését. Ezek igen változatos objektumok voltak: *buszpályaudvar*, *köves út*, *lámpa*, *városközpont*, *piac*, *Kölcsey Központ*, *templom*, *villamos* (a sín), *Nagytemplom*, *Nagypiac*, *Fórum*, *zebra*, *buszmegálló*, *állomás*, *Párizsi Udvar*, *főutca*, *Főtér*, *Csonkatemplom*; *kereszteződés*; esetenként pedig nem is statikus tereptárgyak, hanem a környezet mozgó elemei: *szürke busz*, *fehér kocsi* (*Ahol megy a szürke busz, ott van a szürke busz előtt egy fehér kocsi*). Általában utána megjelöltek valamilyen irányt is, pl. *ott lesz egy színház, a Kölcsey, aztán annál jobbra*.

Nyilvánvalóan a megadott úticélok is nagyban befolyásolhatják a megoldásokat, hiszen ez ad egyfajta korlátozottságot, és nincs annyi lehetőség a változatos támpontok megjelenítésére

(DENIS–PAZZAGLIA–CORNOLDI–BERTOLO 1999: 170). A tereptárgyak vagy támpontok megfigyelése során ugyanakkor érdemes lehet összehasonlítani, hogy milyen kifejezéseket használtak azok a résztvevők, akiknek ugyanazt a célpontot adtam, ugyanis különbségek merülhetnek fel az útvonal fogalmi megképzésében, és nyelvi megfogalmazásában.

- Én: *Szia, bocsi, azt szeretném megkérdezni, hogy a vasútállomás fele merre jutok el?*↑
- Férfi: *Hát itt **egyenesen** végigmész,↑ aztán (..) onnan akarsz menni valahova?*↑
- Én: *Igen.*
- Férfi: *Csak mert itt a **buszpályaudvar**, de akkor az nem jó.*↓ *Végigmegy egyenesen, utána **átmész a köves úton** a zebrán, utána **elfordulsz balra** és akkor ott végig **egyenesen** mész és oda jutsz.*↓
- Én: *Rendben, nagyon szépen köszönöm! Szia!*↓
- Én: *Szia, bocsi, azt szeretném megkérdezni, hogy a vasútállomáshoz hogy jutnék el?*↑
- Férfi: *Őő, itt elmész a **lámpáig**, utána elmész **balra, egyenesen**, és igazából ott lesz.*↓
- Én: *Nagyon szépen köszönöm. Szia!*↓

A két példa mutatja, hogy alapvetően hasonló segítséget kaptam, azonban az egyik résztvevő részletesebben tájékoztatót, illetve alternatív megoldást is próbált javasolni, a vasútállomás helyett a buszvégállomást. És részben másként konceptualizálták ugyanazt az útvonalat, más elemeket helyeztek előtérbe (*átmész a kövesúton a zebrán* vs. *elmész a lámpáig* stb.).

Nézzük meg az útvonalleírások **kevésbé tipikus elemeinek** sajátosságait is!

Távolság megjelölése. Az útvonalleírások során a távolságra is utalt négy résztvevő. A távolságmegjelölések során alkalmazhatnak szabványos mértékegységeket (méter, kilométer), hagyományos mértékegységeket (pl. városrészek), időbeli mértékegységeket (perc) vagy homályos ítéleteket is (pl. nem messze innen). Ezek közül háromra találunk példát: *Innen egy **jó két-három kilométer.**; 40 perc* körülbelül innen.; ***elég messze van innen***; szintén erre utal közvetve a *Nagyon eljöttél*.

Alapvetően az általam kijelölt úti cél távolsága sokszor megijesztette a résztvevőket, gyakran megkérdezték, hogy gyalog szeretném-e megtenni a távot, s ennek kapcsán utaltak valamilyen formában a távolságra.

Igék. Az igék alapvetően két csoportba sorolhatók az útbaigazítások elemzése során. Egyrészt, beszélhetünk mozgást kifejező igékről, amelyek már eleve tartalmazznak — az igekötők révén — egyfajta irányadást, pl.: *el kell menni, lekanyarodsz, átmész, végigmész*. Másrészt, találkozhatunk létigékkel és segédigékkel, amelyek egy adott hely, támpont leírásához szükségesek, így fontos szerepük van a tájékoztatás során, hiszen fontos környezeti tulajdonságokat, illetve kapcsolatokat mutatnak be, pl.: *ott balra lesz, ott van a szürke busz előtt* (ALLEN 2000: 334).

Nevek. A résztvevők közül mindössze hatan használtak utcaneveket az útbaigazításhoz. Ezek az utcanevek a következők voltak: *Böszörményi út, Füredi út, Kossuth utca, Csapó utca, Egyetem sugárút, Liszt Ferenc utca, Széchenyi utca*. Ezek gyakran nem hangzottak el teljes nevükön, ahogyan azt a következő példa is mutatja.

- Én: *Jó napot kívánok, azt szeretném megkérdezni, hogy a Fórum felé hogy jutok el?*↑
- Férfi: *Hát innen érdekes.*↓ *Mert egész el kell menni a (...) hogy kéne?*↑ *Hát vagy itt a **Böszörményin** a **Fürediig** és akkor úgy.*↓
- Én: *Jó rendben, köszönöm szépen. Viszontlátásra!*↓

Az utcanevekre utalás a két GPS-es segítséggel útba igazító személy közül az egyiknél szintén megjelent, a másik személy azonban leginkább a térképen mutatta, hogy hogyan is kellene haladnom, és csak irányokat adott meg.

A résztvevők közül a nők igyekeztek inkább utcanevek segítségével tájékoztatást adni, hiszen a hat utcanevet használó résztvevő közül négy nő volt. Ez a résztvevők kis száma miatt nem általánosítható, mindenképp érdekes lehet azonban további vizsgálatok alapjául.

4.1.2.3. Az útvonalleírások további jellemzői

Közös alap, ellenőrzés. Az útbaigazítások kapcsán alapvető szükség van arra, hogy a feleknek legyen egy közös alapjuk, kölcsönös tudásuk a teret illetően ahhoz, hogy a tájékoztatás sikeres legyen (ALLEN 2000: 335–336). Mindez abban is segítséget nyújt, hogy az útbaigazító olyan csomópontokat, opciókat tudjon megadni, amelyek segítenek a kérdezőnek a célpont megtalálásában. Nagyobb városokban például segítséget nyújthat az, hogyha háztömbökben mérjük a távolságot és nem méterben, hiszen ez sokkal informatívabb, egyértelműbb és egy közös megértési alapra utal.

Természetesen nem mindig ilyen egyszerű a közös alap meghatározása, különösen olyan esetben, ha a két fél nem rendelkezik kölcsönös ismeretekkel egymás tudásáról. Saját vizsgálatom során is előfordult a közös alapra (*Csapó utca*) való rákérdezés, pl.:

- Én: *Szia, bocsi, azt szeretném megkérdezni, hogy a Csokonai Színházhoz merre jutok el?*↑
- Férfi: *Hú, hát ezt megnézem telefonon.*↓ (A telefonján, térképen mutatja az utat.) *Ha itt elmész a Fórumhoz, az itt végig egyenesen itt lesz, és van itt a Csapó utca, **azt nem tudom, hogy tudod-e, hogy hol van?***↑
- Én: *A Fórum után?*↑
- Férfi: **Igen.**↓ *Ott végigmész egyenesen,↓ és utána ott a Csokonai.*↓

Esetenként megjelent a **hangosan gondolkodás**. *Hát nem tudom, hogy mondjam el egyszerűen.; Hát innen érdekes. Mert egész el kell menni a (...) hogy kéne?; Hát az lenne a jó, ha valahol bemennél a városba. Bemennél (.) ezen is lehet, azon is, talán a igen, azon.*

A közös alap megképzéséhez jó lehetőséget adnak napjainkban a modern technikai eszközök, s az ezek értelmezéséről való feltételezések (ti. a térképolvasás képessége általános, ez

alapján mindenki tud tájékozódni). A húsz megkérdezett közül ugyanakkor mindössze ketten éltek ezzel a lehetőséggel.

Biztatás. A megkérdezettek minden esetben segítőkészek voltak, igyekeztek hasznos (egy számukra idegen számára is használható) információkat nyújtani, és akár több különféle lehetőséget is vázoltak, hogy sikeresen elérjem a célokat. A beszélgetések során pár alkalommal biztatást is megfogalmaztak, a felőlem érzett bizonytalanságot próbálták csökkenteni azáltal, hogy biztosítottak arról, jó irányba haladok, például: *Jó helyen jön, kedveském.; Jó irányba mész.*

4.2. Összegzés

Az útbaigazítás vizsgálata révén feltárható, hogy a beszélők milyen módon kapcsolódnak a térhez, hogyan használják a mentális térképüket, milyen támpontokat hívnak segítségül. Nyelvi szempontból pedig vizsgálható, hogy a beszélők hogyan fejezik ki a térben való elhelyezkedésüket s a térben való tájékozódást, haladást, s jellemzően milyen stratégiákat, kifejezéseket használnak ennek leírására egy ismeretlen számára.

A rögzített párbeszéderek révén kiderült, hogy közös alap nélkül többen bizonytalanok a segítségnyújtás közben, de épp ezért jellemzően igyekeztek valamilyen általános jellegű útbaigazítást adni. Néhányan pedig különböző módokon igyekeztek megteremteni a közös alapot, ami alapján az útbaigazítás még inkább eredményes lehet. A navigációs stratégiák szempontjából jellemzően a különböző elemek, az irányok, a tereptárgyak vagy támpontok, a távolság megjelölése, az elnevezések, illetve az igék változatos használata komplex módon került elő, s együttes használatukkal konstruálták meg az útvonal leírását. De arra is volt példa, hogy a különböző lehetőségek közül csak egy-kettő (irányok és mozgást, valamint ott levést kifejező igék) használatával oldották meg a feladatot.

A feladat során helyneveket meglehetősen kis számban használtak a megkérdezettek. Ez megerősíti azt a vélekedést, hogy ezek a nyelvi elemek nem a tájékozódásban játszanak szerepet, hanem a térről való kommunikációt segítik olyan esetekben, amikor a névvel jelölt helyekről többé-kevésbé közös ismeretekkel rendelkeznek a kommunikációs partnerek (vö. RESZEGI 2022: 122, 127).

A választott célpontok változatossága miatt a konkrét útvonalleírások nem vethetők össze, elemzésem során inkább csak az általánosabb téri nyelvi kategóriák és stratégiák jellemzésére vállalkoztam. A mélyrehatóbb elemzéshez nagyobb számú adatközlő bevonására és a feladathelyzet specializálására van szükség. Különösen izgalmas lehet ebből a szempontból a fejlődési aspektus bevonása, ez a kérdés ugyanis ezidáig csak elvétve merült fel az útvonalleírások vonatkozásában (vö. RESZEGI 2023).

5. Összegzés és kitekintés

A térről való kommunikáció szerves eleme a mindennapjainknak, dolgozatomban ennek néhány aspektusát vizsgáltam kétféle feladathelyzetben. A páros fotócsoportosítási feladat a téri fogalmi kategóriák alakulásáról, a kategóriák megképzésének alapjairól ad információt; a párbeszéd elemzése révén továbbá vizsgálhatók az erről való kommunikáció, valamint a kategóriaképzés sajátosságai is. Az útbaigazítások elemzésével a téri kogníció másfajta, jóval összetettebb működése vizsgálható: a kognitív térkép használatán alapuló konkrét útvonalképzés és annak nyelvi konstruálása sajátosságainak elemzését teszi lehetővé. Az eredményeim azt mutatják, hogy mindkét módszer komplex analízist tesz lehetővé a tér és a térről való kommunikáció szempontjából. Így a módszertani kísérletként végzett képcsoportosítási feladat alkalmazhatósága mindenképpen megerősítést nyert. Ráadásul a két módszer valóban jól kiegészíti egymást, s együttes alkalmazásukkal a téri kogníció működéséről és a tér nyelvi konstrukciójának sajátosságairól, stratégiáiról is árnyalt képet alkothatunk.

Maguk a konkrét vizsgálati eredmények viszont, ahogyan azt a feldolgozás során is többször hangsúlyoztam — a résztvevők kis száma és a második feladat kapcsán az úti célok változatossága miatt —, nem általánosíthatók, de jó alapul szolgálhatnak további vizsgálatokhoz. Különösen fontos lenne ebből a szempontból a gender és a fejlődési aspektus további vizsgálata, a térről való kommunikáció kapcsán ugyanis itt még számos megválaszolatlan kérdés van, s a saját vizsgálatom is több megerősítésre váró megállapítást hozott.

Az ugyanakkor már a rendelkezésre álló eredmények alapján is jól látszik, hogy a téri fogalmi kategóriák nem eleve adóttak, sokkal inkább írhatók le rugalmas és akár ad hoc típusokként, amelyek a különböző helyzetekben rugalmasan segítik a beszélőket. Ugyanez érvényes az útvonalleírásokra is. Mindez összhangban van a kognitív szemléletű nyelvészeti irányzat alapvetéseivel, egy sajátos fogalomkészlet kapcsán erősítve meg azokat. Minthogy az elemzések során külön tekintettel voltam a helynevek használatára is, ezért eredményeim a névkutatás szempontjából is jól használhatók.

Az is nyilvánvaló azonban, hogy noha a választott két feladathelyzet jól kiegészíti egymást, a tér konceptualizációja és a térről való kommunikáció sajátosságainak a feltárásához további módszerek bevonására is szükség van. Jó lehetőségek rejlenek például a helynévgyűjtések interjúinak a komplex — kognitív szemantikai és pragmatikai szempontokat is magában foglaló — elemzésében, de természetesen a téri fogalmakon alapuló metaforikus és metonimikus kifejezésekre is érdemes tekintettel lennünk (vö. RESZEGI 2022).

Irodalom

- AINIALA, TERHI – PITKÄNEN, RITVA LIISA 2002. Onomastic Research in Finland. *Onomastica Uralica* 2: 81–119.
- AINIALA, TERHI 2016. Names in society. In: *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 371–381.
- ALLEN, GARY L. 2000. Principles and practices for communicating route knowledge. *Applied Cognitive Psychology* 14: 333–359.
- Arcanum Digitális Tudománytár. Térsemlélet. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/tersemelet-4F066/> (2023. 02. 19.)
- BABÁLY BERNADETT 2020. *A térsemlélet fejlődésének vizsgálata a vizuális nevelés szemszögéből: mérőeszközök, fejlődési korszakok és pedagógiai javaslatok*. Doktori értekezés. Budapest, ELTE.
- BALÁZS ISTVÁN szerk. 2011. *A koragyermekkori fejlődés természete – fejlődési lépések és kihívások*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- BÉKE ZSANETT 2012. *Kognitív szemléletű névhasználati vizsgálatok Balmazújváros lakosai körében*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem.
- BERÁN ESZTER és mtsai 2019. *Fejlesztélektan gyakorlatok* [Digitális kiadás.] Budapest, Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/m589fgy_17_p1/#m589fgy_17_p1 (2023. 02. 19.)
- BORONKAI DÓRA 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest, Ad Librum Kft.
- BOWERMAN, MELISSA–CHOI, SOONJA 2003. Space under Construction: Language-Specific Spatial Categorization in First Language Acquisition. In: GENTNER, DEDRE–GOLDIN-MEADOW, SUSAN szerk., *Language in mind: Advances in the study of language and thought*. Cambridge, MIT Press. 387–427.
- BRÓZIK PÉTER–KESZEI BARBARA–DÜLL ANDREA 2019. Mentális térképezés a köztérutatásban. *Társadalomtudományi Szemle* 9: 19–47.
- BURENHULT, NICLAS–LEVINSON STEPHEN C. 2008. Language and Landscape: a cross-linguistic perspective. *Language Sciences* 30: 135–150.
- CARVER, TELLER 2004. Diskurzus-elemzés és a „nyelvi fordulat”. *Politikatudományi Szemle* 13: 143–148.
- CATLING, SIMON 2018. To know maps: Primary school children and contextualised map learning. *Boletim Paulista de Geografia* 99: 268–290.
- DENIS, MICHEL–PAZZAGLIA, FRANCESCA–CORNOLDI, CESARE–BERTOLO, LAURA 1999. Spatial Discourse and Navigation: An Analysis of Route Directions in the City of Venice. *Applied Cognitive Psychology* 13: 145–174.
- DOBÁK JUDIT 2020. Példák a mentális térkép társadalomtudományi kutatásban való alkalmazására. *Szellem és Tudomány* 11 (különszám): 87–95.
- DOWNS, ROGER M. –STEAD, DAVID 2011. *Cognitive Maps and Spatial Behaviour: Process and Products*. Hoboken, John Wiley and Sons. 312–317.
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ENFIELD, NICK J. 2008. Linguistic Categories and their utilities: The case of Lao landscape terms. *Language Sciences* 30: 227–255.
- FAZEKASNÉ DR. FENYVESI MARGIT 2013. Orientációs képességek fejlesztésének módszertana. Elektronikus tananyag. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2009-0007_orientacios_kepessegek_fejl_modszertana/TANANYAG/00_0.html.
- FRANKE, WOLHELM 1990. *Elementare Dialogstrukturen: Darstellung, Analyse, Diskussion*. Niemeyer, Tübingen.
- GRAHAM, ELSPETH 1976. What Is a Mental Map? *Area* 8: 259–262.

- GROSS, ELIZABETH B.–PROFFITT DENNIS 2013. The economy of social resources and its influence on spatial perceptions. *Frontiers in Human Neuroscience* 7: 1–5.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRKŐ ENIKŐ–LÁBADI BEATRIX–BEKE ANNA 2012. *Téri viszonyok és a nyelvi reprezentáció a koraszülötteknél*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem.
- HAFTING, TORSEL–FYHN, MARIANNE–BONNEVIE, TORA–MOSER, MAY–BRITT MOSER, EDVARD I. 2008. Hippocampus-independent phase precession in entorhinal grid cells. *Nature* 453: 1248–1252.
- HOCHBAUER MÁRIA 2010. Tér- és nyelvhasználat a mindennapi tájékozódásban. *Magyar Nyelvjárások* 48: 99–110.
- HUSZÁR ÁGNES 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KITCHIN, ROBERT M. 1994. Cognitive maps: What are They and Why Study Them? *Journal of Environmental Psychology* 14: 1–19.
- KLIPPEL, ALEXANDER–MARK, DAVID–WALLGRÜN, JAN OLIVER–STEA, DAVID 2015. Conceptualizing Landscapes. A Comparative Study of Landscape Categories with Navajo and English-Speaking Participants. In: S.I. FABRIKANT et al. eds.: *COSIT 2015*. 268–288.
- KUIPERS, BENJAMIN 1982. The „Map in the Head” Metaphor. *Environment and Behavior* 14: 202–220.
- LANGLEBEN, MARIA 1983. On the Structure of Dialogue. In: J. S. PETŐFI – E. SÖZER eds., *Micro and Macro Connexity of Texts*. Buske, Hamburg. 220–286.
- LENK, UTA 1998. Discourse markers and global coherence in conversation. *Journal of Pragmatics* 30: 245–257.
- LETENYEI LÁSZLÓ 1993. *A falusi társadalom rejtett kapcsolatai*. <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/llet19951.htm> (2023. 04. 25.)
- LETENYEI LÁSZLÓ 2006. *Településkutatás*. Budapest, Ráció Kiadó.
- LEVINSON, STEPHEN C. 2004. *Space in Language and Cognition–Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- LEVINSON, STEPHEN C. 2008 Landscape, seascape and the ontology of places on Rossel Island, Papua New Guinea. *Language Sciences* 30: 256–290.
- LUKÁCS ÁGNES–SZAMARASZ VERA ZOÉ 2014. Téri nyelv. In: LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2: 877–917.
- LYNCH, KEVIN 1960. *The Image of the City*. Cambridge, The MIT Press.
- MAG VINCE 2014. A mentális tér sajátosságai, kihívásai és problémái. *Erdélyi Múzeum* 76: 72–77.
- MESTER TIBOR 2007. *Mentális térképezés. Közösségtanulmány – Módszertani jegyzet*. Szerk. Kovács Éva. Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi tanszék.
- MILLER, GEORGE A. 2003. The cognitive revolution: a historical perspective. *TRENDS in Cognitive Sciences* 7: 141–144.
- MULDER, HANNA–OUDGENOEG-PAZ, ORA–HELLENDORF, ANNIKA–JONGMANS, MARIAN J. 2017. How Children Learn to Discover Their Environment: An Embodied Dynamic Systems Perspective on the Development of Spatial Cognition. In: POSTMA, ALBERT–VAN DER HAM, INEKE J. M. szerk., *Neuropsychology of Space: Spatial functions of the human brain*. Elsevier Press. 309–360.
- O’KEEFE, JOHN 1976. Place units in the hippocampus of the freely moving rat. *Experimental Neurology* 51: 78–109.
- O’KEEFE, JOHN–NADEL, LYNN 1978. *The Hippocampus as a Cognitive Map*. Oxford, Oxford University Press.
- PIAGET, JEAN–INHELDER, BÄRBEL 1967. *The child’s conception of space*. New York, Norton.
- PIAGET, JEAN–INHELDER, BÄRBEL 2002. *Gyermelekéletan*. Budapest, Osiris Könyvkiadó.
- PITKÄNEN, RITVA LIISA 1998. The nomenclatures of a farmer and a fisherman: occupation as the decisive factor. In: NICOLAISEN, WILHELM F. H. szerk., *Proceedings of the XIXth International Congress of*

- Onomastic Sciences. Aberdeen, August 4–11, 1996.* Aberdeen, Department of English, University of Aberdeen. 277–284.
- PLÉH CSABA–BOROSS OTTILIA 2021. A nemek pszichológiai eltérései. In: PLÉH CSABA főszerk., *Pszichológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1033–1082.
- RESZEGI KATALIN 2012. A mentális térkép és a helynevek. In: NAVRACSICS JUDIT–SZABÓ DÁNIEL szerk., *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban. Pszicholingvisztikai tanulmányok 3. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 140. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 95–100.
- RESZEGI KATALIN 2018. Helynevek – térszemlélet – mentális térkép. A nyelv, a helynevek és a tér összefüggései. *Magyar Nyelv* 114: 169–184.
- RESZEGI KATALIN 2019. A kognitív térkép és a névhasználat. *Névtani Értesítő* 41: 125–151.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2023. Óvodás gyerekek névmodellje. Komplex helynévkompetencia-felmérés iskolaköteles korú gyerekek körében. *Névtani Értesítő* 45: 9–30.
- SCHIRM ANITA 2019. A diskurzusjelölők funkciói a szövegtípusok tükrében. In: LACZKÓ KRISZTINA–TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. 265–290.
- SIEGEL, ALEXANDER W.–WHITE, SHELDON H. 1975. The development of spatial representations of large-scale environments. *Advances in Child Development and Behavior* 10: 9–55.
- SLOTTE, PETER–ZILLIACUS, KURT–HARLING, GUNILLA 1973. *Sociologiska namnstudier*. In: ZILLIACUS, KURT szerk., *Synvinklar på ortnamn*. Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland. 101–135.
- STEFANI, ELWYS DE 2016. Names and Discourse. In: HOUGH, CAROLE szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford, Oxford University Press. 70–84.
- SZATMÁRI MILÁN szerk. 2005. Hazai példák a mentális térképezés alkalmazására. In: LETENYEI LÁSZLÓ szerk., *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása 2.* Budapest, Ráció. 615–649.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2021. Helynév-szociológiai vizsgálatok két romániai magyar településen. *Névtani Értesítő* 43: 219–223.
- TENBRINK, TORA–WIENER, JAN M. 2007. Wayfinding Strategies in Behavior and Language: A Symmetric and Interdisciplinary Approach to Cognitive Processes. In: BARKOWSKY, THOMAS–KNAUFF, MARKUS–LIGOYAT, GERARD szerk., *Spatial Cognition* 5. Berlin–Heidelberg, Springer Verlag. 401–420.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Jelentés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 205–499.
- TOLMAN EDWARD C. 1948. Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review* 55: 189–208.
- TVERSKY, BARBARA 1993. Cognitive maps, cognitive collages, and spatial mental models. In: FRANK, ANDREW U.–CAMPARI, IRENE eds., *Spatial information theory: A theoretical basis for GIS*. Berlin, Springer-Verlag. 14–24.
- VARGA ZSUZSA 2020. *Helynév-szociológiai vizsgálatok két romániai magyar településen*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola.
- WIENER, JAN–TENBRINK, THORA–HENSCHER, JAKOB–HÖLSCHER, CHRISTOPH (2008): Situated and Prospective Path Planning: Route Choice in an Urban Environment. In: *CogSci 2008: 30th Annual Conference of the Cognitive Science Society*, July 23–26, Washington, D.C. Austin, TX, Cognitive Science Society. 851–856.